

2025

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MÜCAHİT KARAALP

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EMEVÎLER'DE İSKÂN POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MÜCAHİT KARAALP

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

ANKARA, 2025

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EMEVÎLER'DE İSKÂN POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MÜCAHİT KARAALP

İSLAM SANATLARI VE TARİHİ ANA BİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI

PROF.DR. MUSTAFA ÖZKAN

ANKARA, 2025

ONAY SAYFASI

Mücahit KARAALP tarafından hazırlanan “Emevîler’de İskân Politikası” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi	Kabul / Red	Kurumu	İmza
Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN	Kabul	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Prof. Dr. Yasin Yılmaz	Kabul	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Dr. F. Merve Çınar	Kabul	Ankara Üniversitesi	

Tez Savunma Tarihi: 26. 05. 2025

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Muhammet Enes KALA
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü V.

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

(19. 05. 2025)

İmza

Mücahit KARAALP

ÖZET

Emevîler’de İskân Politikası

İskân, malzemesi insan olan kitlesel olarak bir yerden bir yere rızaya dayalı veya zorunlu olarak ikame etme, barınma faaliyetidir. İnsanlık tarihinde insan topluluklarının bir yerden başka bir yere gönüllü veya zorunlu olarak yerleşmelerinde dinî, siyasî, askerî ve ekonomik gibi faktörler etkili olmuştur. Araştırmamızda İslam tarihinde birçok açıdan kırılma noktası teşkil eden, döneminde Müslümanların en geniş sınırlarına ulaştıkları ve aynı zamanda özellikle Türklerin İslamlaşma sürecini olumlu ya da olumsuz etkileyen Emevî Devleti’nin iskân politikasının sebepleri, mahiyeti ve sonuçları örneklem olarak Orta Asya ve çevresi üzerinde durulmaktadır. Söz konusu dönemin iskân politikasını spesifik olarak ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmayla amacımız Emevîler döneminde fetihlerin önemli bir parçası olan iskân politikasının asıl gayesi, yapısı, işleyişi ve doğurduğu sonuçları ortaya koymaktır. Söz konusu iskân politikasının doğru anlaşılması, Emevîler dönemindeki fetih politikasının amacı ve sonuçlarını sağlıklı bir şekilde anlama ve ondan ders çıkarma gibi önemli bir amaca hizmet edecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Emevîler, Fetih, İskân Politikası, Orta Asya

ABSTRACT

Settlement Policy in the Umayyads

Settlement is the activity of voluntary or compulsory mass sheltering from one place to another, the material of which is human beings. Throughout humanity, factors such as religious, political, military and economic factors have been effective in the voluntary or forced settlement of human communities from one place to another. In our research, the reasons, nature and results of the settlement policy of the Umayyad State, which constituted a breaking point in Islamic history in many aspects, reached the widest borders of the Muslims during its period, and at the same time positively or negatively affected the Islamization process of the Turks in particular, are focused on Central Asia and its surroundings as an example. There is no study that specifically deals with the settlement policy of the period in question. Our aim with this study is to reveal the main purpose, structure, functioning and consequences of the settlement policy, which was an important part of the conquests in the Umayyad period. A proper understanding of the settlement policy in question will serve the important purpose of understanding the purpose and results of the conquest policy in the Umayyad period and drawing lessons from it.

Keywords: Islamic History, Umayyads, Conquest, Settlement Policy, Central Asia

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI	i
BEYAN	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	
ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI, PROBLEMİ, YÖNTEM VE KAYNAKLARI	
1. ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI, PROBLEMİ, YÖNTEM VE KAYNAKLARI	1
1.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı	1
1.2. Araştırmanın Problemi	1
1.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynaklar	3

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEVİLER'DE İSKÂN FAALİYETLERİNİN SEBEPLERİ

2. EMEVİLER'DE İSKÂN FAALİYETLERİNİN SEBEPLERİ	7
2.1. İskân Kavramı ve Süreci	7
2.2. Fetih Politikasının Bir Sonucu Olarak İskân Faaliyetlerinin Yoğunlaştığı Dönemler	15
2.2.1. Muâviye b. Ebû Süfyan'ın Hilafeti Dönemi.....	15
2.2.2. Abdülmelik B. Mervan'ın Hilafeti Dönemi	17

2.2.3. Velid b. Abdülmelik'in Hilafeti Dönemi.....	20
2.3. İskân Faaliyetlerinin Yürütüldüğü Belli Başlı Şehirler	23
2.3.1. Orta Asya ve Çevresi	23
2.3.1.1. Horasan	23
2.3.1.2. Sind Bölgesi	44
2.3.1.3. Fars Bölgesi	50
2.3.1.4. Ermenistan	51
2.3.1.5. Vâsıt	56
2.4. Emevî İskân Politikasının Genel Sebepleri	60
2.4.1. Siyasî/ Askerî Sebepler	60
2.4.1.1. Fetih Münasebetiyle İskân	60
2.4.1.2. Asayiş ve Güvenlik Sebebiyle İskân	62
2.4.1.3. Askerî İş birliği Neticesinde İskân	64
2.4.2. İktisadî Sebepler	65
2.4.3. Dinî Sebepler	68

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎ İSKÂN POLİTİKASININ SONUÇLARI

3. EMEVÎ İSKÂN POLİTİKASININ SONUÇLARI	72
3.1. Siyasî Hâkimiyet Açısından İskân Politikasının Sonuçları.....	72
3.2. Ekonomik Bakımdan İskân Politikasının Sonuçları	74
3.3. İskân Politikasının Dinin Yayılması ya da Yayılmamasındaki Etkisi	77
SONUÇ	80
BİBLİYOGRAFYA	84
EKLER	99

ÖNSÖZ

İskân, malzemesi insan olan bir yerden bir yere gönüllü veya zorunlu olarak yapılan bir yerleşme, barınma faaliyetidir. İnsanlık tarihinde insan topluluklarının bir yerden bir yere gönül veya zoraki yerleşmelerini etkileyen dinî, siyasî, askerî, ekonomik durumlar mevcuttur.

“Emevîler’de İskân Politikası” adlı çalışmamızda ise Emevî Devleti’nin iskân faaliyetlerinin sebepleri, bu süreçte takip edilen politika ve söz konusu politikanın sonuçlarını bir bütün olarak inceledik. Buradaki asıl maksadımız devlet eliyle yapılan iskân hareketlerinin amacı, yapısı, işleyişi, sebepleri, siyasî, askerî, iktisadî, dinî vb. boyutlarını irdeleyip bir sonuca varmaktır. Türklerin İslamlaşmasında olumlu veya olumsuz etkisi olan Emevîlerin Orta Asya ve çevresinde uygulamış olduğu iskân politikası, çalışmamızın asıl kapsamını oluşturmaktadır.

“Emevîlerde İskân Politikası” adlı çalışmamız “Giriş” ten sonra “İki bölüm” ve bir “Sonuç” tan oluşmaktadır.

Giriş bölümünde; araştırmamızın amacı, kapsamı, problemi, yöntem ve kaynakları üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda çalışmamızın işleyişi, metodu, ulaşılmak istenilen hedefler, hakkında meramımızı dile getirdik. Akabinde birinci bölümde; Emevîler’de İskân Faaliyetlerinin Sebepleri başlığı altında iskân kavramı ve süreci, kısaca Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidin dönemlerinde uygulanan iskân faaliyetlerine akabinde ağırlıklı olarak Emevîler dönemindeki iskân politikasını ele aldık. Devamında ise “İskân Faaliyetlerinin Yürütüldüğü Belli Başlı Şehirler” başlığı adı altında Emevîlerin Orta Asya ve çevresinde uyguladığı iskân politikasının: Tarihsel süreç içerisinde oluşumu, olay örgüsü, nitelik ve niceliği hakkında elde ettiğimiz verileri aktardık. Sonraki süreçte ise sebep-sonuç ilişkisi bağlamında değerlendirmelerde bulunarak kanaatimizi sonunda ifade ettik. İkinci bölümde iskân politikasının sebeplerini ve doğurduğu sonuçları siyasî, iktisadî ve dinî boyutta ele alıp bütüncül olarak değerlendirdik. Sonuç kısmında ise yaptığımız çalışma neticesinde elde ettiğimiz verilerden hareketle Emevîlerin iskân politikası hakkında bütüncül olarak değerlendirme yapıp vardığımız sonuçları belirttik.

Araştırmamızın ana kaynağı fütûh kitapları oluşturmuş olup siyer-megâzî, genel tarih, şehir, coğrafya kitaplarından ve modern çalışmalardan da istifade edilmiştir. Çalışmamızın Emevîlerin fetihlerin yoğunlaştığı dönemlerdeki fetih politikasının bir parçası olan iskân

faaliyetinin asıl gayesi, yapısı, işleyişi ve doğurduğu sonuçlar bakımından Orta Asya ve çevresi özelinden elde edilen verilerle Emevîler çalışma alanına katkı sağlayacağı, günümüzde uygulanan iskân faaliyetlerinin işlevselliği açısından ise örneklik teşkil etmesi ve ders niteliği taşımasıyla bu bağlamda yapılacak çalışmalara destekleyici bir konumda olacağına inanmaktayız.

Çalışmamızda süreç içerisinde desteğini esirgemeyen, yol gösterici, rehber olan saygıdeğer Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Mayıs 2025, Ankara

Mücahit KARAALP

SİMGE VE KISALTMA DİZİNİ

A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: Oğlu
Bk. /bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviri
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicri
K.T.B.	: Kültür Turizm Bakanlığı
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr. / nşr.	: Neşreden
Ö.	: Ölüm
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
THK. / thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme eden
Vb.	: Ve benzeri
Vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı, Kapsamı, Problemi, Yöntem ve Kaynakları

1.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Müslümanların tarihinde geniş bir fütühat başlatan, hâkimiyet alanını genişleten ve yıkılışına kadar ki süreçte varlığını fütûh bölgesinde sürdüren Emevî Devleti'nin bu başarısının altında yatan sebepleri ve uygulanan politikaları irdelemek o dönemi anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda “Emevîler’de İskân Politikası” adlı çalışmamızın amacı, Emevîler döneminde fetihler ile beraber bir bütünlük içerisinde uygulamaya konan iskân politikasının asıl hedefi, yapısı, işleyişi, arka planda gerekçeleri ve beraberinde Orta Asya ve çevresinde doğurduğu sonuçları ortaya koymaktır. Böylelikle Emevî iskân politikasının doğru anlaşılması, bu dönemdeki fetih siyasetinin asıl amacı, başarı sebepleri ve sonuçlarının daha iyi anlaşılmasının yanı sıra bundan tarihsel dersler çıkarma imkânını sağlayacaktır diye düşünüyoruz.

Araştırmamız, Orta Asya ve çevresinde Emevî Devleti'nin bir politikası olarak gerçekleşen iskân faaliyetlerinin dinî, siyasî, iktisadî ve askerî sebep-sonuçlarını araştırmak ve nihayetinde bazı tespitlerde bulunmakla sınırlıdır. İmar faaliyetleri, bağımsız göç hareketliliği ve diğer coğrafyalarda oluşan iskân faaliyetleri araştırma alanımızın kapsamında bulunmamaktadır.

1.2. Araştırmanın Problemi

Emevî Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar ki süreçte Orta Asya ve çevresinde uygulamaya koydukları iskân politikasının nihaî amacı ve uygulanma şeklinin bir neticesi olarak nasıl bir siyasî, iktisadî ve dini sonuç doğurduğunu, söz konusu sonucun olumlu ya da olumsuz olmasında belirleyici olan temel faktörleri belirlemektir. Aşağıda sorduğumuz sorular, çalışmamızın temel probleminin ne olduğu ve çalışmada nelerin neden ve nasıl yapıldığı ya da yapılmak istendiğini açıklayan birer unsur niteliğindedir. Tezin temel problemini ortaya koymada yardımcı olan bu sorular şu şekildedir:

- a. Emevîlerde uygulanan bir iskân politika var mıydı, varsa esin kaynağı neydi?
- b. Emevîlerde uygulanan bir iskân politikası mevcut ise bu politikasın asıl amacı, pratiği ve sonucu ne olmuştur?
- c. Devletin önemli bir politikası olan iskân politikasının sürdürülebilirliği ne durumdaydı?
- d. İskân politikasının belirlenmesinde siyasî, askerî, iktisadî ve dinî faktörler ne kadar belirleyici olmuştur?
- e. Dönemin iskân politikası siyasî, iktisadî ve dinî sonuçlar bakımından başarılı olmuş mudur? Fethin kalıcılığına dönük etkisi nelerdir?
- f. İskân politikasının olumlu ya da olumsuz sonuçlar doğurmasında ne gibi etkenler etkili olmuştur?
- g. İskân faaliyetlerinde daha çok hangi şehirlerde gerçekleşmiş ve hangi millet ya da toplulukları etkilemiştir?
- h. Bilhassa Orta Asya ve çevresinde uzun soluklu olan fütûh hareketlerinde ne gibi kazanımlar elde edildi? İskân politikasıyla hedeflenen amaçlara ulaşıldı mı? Ne tür kazanımlar elde edildi?
- i. Orta Asya ve çevresinde uygulanan iskân politikasının başarılı veya başarısız olduğu hususlar nelerdir?
- j. Emevîler dönemindeki iskân politikası ile Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemlerindeki iskân siyaseti arasında amaç ve yürütme şekli bakımından fark var mıydı, varsa neydi?
- k. Emevîler döneminde sürdürülen iskân politikasından ne gibi dersler çıkarabiliriz?...

Araştırma konumuzun belirlenmesinde Emevîler döneminde fetihlerin önemli bir parçası olan iskân politikasının asıl amacı, sebepleri ve sonuçları hakkında spesifik bir çalışmamanın bulunmaması bu konuyu irdelememize gerekçe oluşturmuştur. Tez konumuzla ilgili literatür taraması yaptığımızda Tahsin Koçyiğit'in "İlk Dönem İskân Politikası"¹ adlı doktora çalışmasının var olduğunu tespit ettik. Ancak bu çalışmada Emevîlerdeki iskân faaliyetlerine yer verilmediğini gördük. Khalil Athamına'nın "Emevîlerde Arap İskânı"² adlı

¹ Tahsin Koçyiğit, *İslam Tarihinin İlk Yıllarında İskân* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

² Khalil Athamina - Saim Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 203-226.

makale düzeyinde bir çalışması mevcuttur. Bu çalışma da detaylı verilerden oluşmamakla beraber bağımsız göç hareketleri dâhil etmiştir. Sonuç olarak, tez konumuz hakkında spesifik bir çalışmanın yapılmadığı tespit edilmiştir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

İskân' ın temelde dinî, siyasî, askerî, iktisadî, coğrafya ve sosyolojik boyutları bulunan bir kavram olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla tarihte vuku bulan herhangi bir iskân faaliyetinin sağlıklı bir şekilde anlamak ve bir sonuca varmak adına, yukarıda iskânın zikredilen boyutları dikkate alarak sebep-sonuç ilişkisi içerisinde tarihî olgulara, hayatın olağan gerçeklerine aykırı olmaması kaidesiyle bir bütünlük içerisinde etraflıca değerlendirip derinlemesine irdelenmek elzemdir. Bu doğrultuda çalışmamızda tikel araştırma yöntemine başvurduk. Literatür taraması yaparak araştırmamız hakkında sahada var olan verilere ulaşmak istedik. Akabinde çalışmamızda, İslam tarihinin ilk döneminde yazılan siyer-megâzî, genel İslam tarihi ve fütûh, şehir, coğrafya türü kaynaklara ve bu alanda yapılan modern çalışmalara başvurmak suretiyle konumuzla ilgili bilgileri sistematik bir şekilde toplama, yazma ve yorumlamaya çalıştık.

Araştırmamızda başvurduğumuz kaynaklara kısaca değinecek olursak şunları belirtebiliriz: Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde yapılan iskân faaliyetleri hakkında ilk dönem siyer-meğâzî ve Genel İslam tarihi türü eserler gözden geçirildi. Örnek olması açısından ilk dönem iskân faaliyetleri hakkında en çok yararlandığımız eserlerin başında ise Zührî' (Ö. 124/842) ye atfedilen *el-Megâzi* isimli eser ³, Vâkıdî'nin (Ö. 207/823) *Kitabul'-Megâzi'si*⁴, İbn Hişâm'ın (Ö. 218/813), *es-Sîretu'n-Nebeviyye'si* ⁵, İbn Sa'd'ın (Ö. 230/845), *et-Tabakatü'l-Kübra'sı*⁶, İbn Hibbân'ın (Ö. 354/965), *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ'sı*⁷ gelmektedir. Genel olarak ise ilk dönem iskân faaliyetlerinden Emevî Devleti'nin yıkılışına kadar ki zaman diliminde başvurduğumuz kaynakları sıralayacak olursak genel İslam

³ Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zührî, *el-Megâzî*, trc. M. Nur Akdoğan (ANKARA: Ankara Okulu Yayınları, 2016).

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî , *Kitabul'-Megâzî*, Thk. Marsden Jones (Beyrut: Darü'l A'lemî, 1989).

⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *Sîret-i İbn Hişâm*, THK. Ömer Abdulselam Tedmiri (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1990).

⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî İbn Sa'd, *Et-Tabakatü'l-Kübra*, Thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l Haneci, 2001).

⁷ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, Thk. Hafız Seyyid Aziz Bey, (Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 1997).

tarihi türünden; Halîfe b. Hayyât (Ö.150/854-855), *Târîhu Halife b. Hayyât*⁸, İbn Kuteybe (Ö. 276/889), *el-Meârif*⁹, Dîneverî (Ö. 282/895), *Ahbârut-Tivâl*¹⁰, Ya'kûbî (Ö. 294/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*¹¹, Taberî (Ö. 310/922), *Târîhu-Taberî*¹², Mes'ûdî (Ö. 349/960), *Mürûcu'z-Zeheb*¹³, İbnü'l-Cevzî (Ö. 597/1200), *el-Muntazam*¹⁴, İbnü'l-Esîr (Ö. 630/1232), *el-Kâmil- fi't-Târih*¹⁵, İbn Kesîr (Ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*¹⁶, İbn Haldûn (Ö. 808/1405), *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi'eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*¹⁷, Süyûtî (Ö. 911/1505), *Târîhu'l-hulefâ*¹⁸, fütûh türü eserler; Belâzürî(Ö. 279/892-893), *Fütûhu'l-Büldan*¹⁹, İbn A'sem (Ö. 320/926), *Kitâbu'l-Fütûh*²⁰, coğrafya kitaplarından; İbn Hurdâzbih (Ö. 280/893), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*²¹, , İbn Havkal (Ö. 287/900), *Sûretu'l-Arz*²², İbnü'l-Fakih (Ö. 289/902), *Kitâbu'l- Büldân*²³, Ya'kûbî (Ö. 292/905), *el-Büldan*²⁴, Yâkût el-Hamevî (Ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*²⁵, şehir

⁸ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, Thk. Ekrem Ziya el Ömerî, (Dimaşk, Beyrut: Dârü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, 1397).

⁹ Ebû Muhammed Abdullah b Müslim b Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Maarif*, Thk. Tharwat Okasha. (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1981).

¹⁰ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbârut-tivâl*, Thk. Abdülmünim Âmir, (Mısır: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî, 1960).

¹¹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (Beyrut: Dâr-ı Sadr, 1995).

¹² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu't-Taberî*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadıl İbrâhim, (Mısır: Daru'l-Mearif, 1967).

¹³ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el- Mes'ûdî, Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher, Thk. Müfid Muhammed Kamîhe, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2005).

¹⁴ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Ali b Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1992).

¹⁵ İbnü'l-Esîr Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *El Kamil fi't- Tarih*, Thk. Ömer Abdulsalam Tedmiri, (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1997).

¹⁶ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, (Riyad: Daru'l-Hicr, 2003).

¹⁷ Abdurrahman b Muhammed b Haldun el-Hadramî el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi'eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber* (Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1981).

¹⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Târîhu'l-hulefâ*, Thk. Hamdi Timurtaş, (Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004).

¹⁹ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldan*, (Beyrut: Daru ve Mektebetü'l-Hilal, 1988).

²⁰ Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî, *Kitâbü'l-Fütûh*, Thk. Ali Şiri, (Lübnan: Dârü'l-Edva, 1991).

²¹ Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b Abdullah İbn Hurdâzbih, *el-Mesalik ve'l-Memâlik*. (Leiden Beyrut: Dâr Sâder, 1889).

²² Ebü'l-Kâsım Muhammed b Havkal el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* (Leiden : E.J. Brill, 1938).

²³ Ebü Bekr Ahmed b Muhammed b İshak el-Hemedânî İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan*. (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996).

²⁴ İbn Vazih Ahmed b İshak b Ca'fer Ya'kûbî, *el-Büldan*. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2002).

²⁵ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*. (Beyrut: Dârü Sadır, 1995).

kitaplarından; Bahşel (Ö. 292/905), *Târîhu Vâsıt*²⁶, Nerşahî (ö. 348/959), *Târîhu Buhara*²⁷ vb. eserlerden istifade ettik.

Özellikle İskân faaliyetlerinin niceliği, niteliği, sebep ve doğurdu sonuçlar bakımından fütûh kitapları ilk araştırma dayanağımız olmakla beraber arka plandaki tarihsel süreç, olay örgüsü ve iskân faaliyetinin bütüncül olarak değerlendirmemiz için genel İslam tarihi kaynakları önem arz etmektedir. Örnek verecek olursak Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Büldan* adlı eserinde geçen İskân faaliyetlerinde tarihsel olarak genellikle bir veriye rastlamak mümkün değildir. Bu faaliyet hakkında diğer fütûh ve genel İslam tarihi kaynaklarından yararlanarak iskân faaliyetinin tarihsel olarak hangi döneme rastladığını, niteliği, niceliği, genel yapısı hakkında veri elde etmemizi sağlamaktadır. Kaynaklarda Emevîler döneminde gerçekleşen iskân faaliyetleri hakkında herhangi bir malumatı olduğu gibi aktararak diğer kaynaklar ışığında değerlendirerek kendi kanaatimizi de sonunda belirttik.

Çalışmamızda klasik kaynakların yanı sıra Batılı Oryantalistlerin araştırmaları ile konumuzla ilgili önemli diyebileceğimiz modern çalışmalardan da yararlandık. Bu kaynaklardan bazılarını şöyle zikredilebilir: Corcî Zeydan, *İslam Uygarlıklar Tarihi*²⁸, Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*²⁹, Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*³⁰, C. Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*³¹, Gerlof van Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*³² Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*³³, Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*³⁴, Bernard Lewis, *The Arabs in history*³⁵, *The Middle East: a brief history of the last 2,000 years*³⁶, M. A. Shaban, *Islamic History: A New Interpretation. 1: A. D. 600 - 750 (A. H. 132)*³⁷, H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*³⁸, Vasilij Vladimiroviç Bartol'd vd., *Mongol İstilâsına Kadar Türkistan*³⁹ dır.

²⁶ Ebü'l-Hasan er-Rezzâz Eslem b Sehl b Eslem el-Vâsıt Bahşel, *Târîhu Vâsıt*. (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986).

²⁷ Ebu Bekr Muhammed b Ca'fer Nerşahî, *Târîhu Buhara*. (Kahire: Daru'l-Maârif, 1965).

²⁸ Corcî Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, trc. Necdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

²⁹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, trc. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Basımevi, 1963).

³⁰ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, trc. İsmet Kayaoğlu, (Ankara: AUİF Yayınları, 1981).

³¹ C. Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc. Ne'şet Çağatay, (Ankara: Ankara Basımevi, 1964).

³² Gerlof van Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar* trc. Mehmet Said Hatipoğlu (ANKARA: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986).

³³ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, trc. Berkay Ersöz, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2017),

³⁴ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989).

³⁵ Bernard Lewis, *The Arabs in history* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

³⁶ Bernard Lewis, *The Middle East: a brief history of the last 2,000 years* (New York, N.Y: Scribner, 1995).

³⁷ M. A. Shaban, *Islamic History: A New Interpretation. 1: A. D. 600 - 750 (A. H. 132)* (London: Cambridge Univ. Press, 1994).

³⁸ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, çev. Hasan Kurt (Ankara: Çağlar Yayınları, 2005).

³⁹ Vasilij Vladimiroviç Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990).

Çalışmamızda ansiklopedi maddeleri, makaleler, konu bağlamında yüksek lisans ve doktora tezlerinden de istifade etmeye çalıştık. Yukarıda değindiğimiz kaynaklar kuşkusuz çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynakların sadece bir kısmını oluşturmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

2. EMEVÎLER'DE İSKÂN FAALİYETLERİNİN SEBEPLERİ

2.1. İskân Kavramı ve Süreci

“İskân Kavramı ve Süreci” alt başlığı çerçevesinde, öncelikle tez konumuzun omurgasını oluşturan iskân kavramı üzerinde durmak istiyoruz. Ardından, Emevîler döneminde gerçekleşen iskân faaliyetlerinin sebeplerini, şeklini ve sonuçlarını doğru bir şekilde anlamak için bu döneme örneklik bakımından temel teşkil eden Hz. Muhammed zamanında ve Dört Halife Döneminde, bilhassa Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın hilafetleri zamanında gerçekleşen iskân politikaları hakkında özet bilgi sunacağız. Bu özet bilgi, bir bakıma İslam tarihinin ilk dönemindeki iskân politikasının temel amacı, felsefesi, içeriği ve çerçevesi açısından bize önemli ölçüler verecektir. Bu ölçülerin ise, Emevîler dönemindeki iskân faaliyetlerini daha sağlıklı bir şekilde araştırma, yazma ve yorumlama imkânını sağlayabileceğini düşünüyoruz.

İskân kelimesi, Arap dilinde s-k-n kökünden türemiş olup lügatte rızıklanan, beslenen yer,⁴⁰ bir yerde oturma, ikame etme, yaşama manasına gelmektedir.⁴¹ Genel olarak insanların devamlı veya kısa süreli bir yerde ikame etmesi, özel manada ise geniş akraba topluluğunun bir yerleşim alanına yerleştirilmesidir. Bu ikame tarzı, rızaya dayalı olabileceği gibi zorunlu koşullara, tehcir ve sürgüne göre de gerçekleşebilmektedir.

İnsanlık tarihinde, medeniyet merkezlerinin oluşumunda hayati fonksiyonların idame ettirebileceği kısa veya uzun süreli yerleşim alanlarının var olabilmesi tamamen fizikî, coğrafi, iktisadî, iklimsel, siyasal ve beşerî faktörlere bağlıdır.⁴² Bu doğrultuda insan toplulukları besin ihtiyaçlarının temin edildiği, güvenlik gereksiniminin sağlandığı ve iklimin mutedil olduğu yerlerde hayatlarını geçici mukim olarak sürdürür. İnsanlık için zaruret ifade eden bu niteliklerin sağlanabilirliğinin artması sürekli yerleşik bir hayata imkân tanır. Dolayısıyla iskâna imkân tanıyan hallerin zuhuru ile şehirleşme, medenileşme oluşmaktadır.⁴³

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, (Beyrut, 1990), 13: 213.

⁴¹ Râgıb El-İsfahânî, *Müfredat*, trc. Abdülkâki Güneş-Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 214.; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Doğu Yayınları, 1962), 539.

⁴² Yunus Koç, “İskân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020) Ek 1: 649-650.; Ali Tanoğlu, “İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod”, *Türkiyat Mecmuası* XI (1954), 1.

⁴³ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadiri Ugan, (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 1: 302-304.; Tanoğlu, “İskân Coğrafyası”, 1-4.

Hiz. Peygamber d6nemi ile Hulefâ-i Raşidin d6neminde 7eşitli sebeplerden 6t6r6 iskân faaliyetleri uygulanmıştır.⁴⁴ Bu iskân faaliyetlerinin genelde asayiş, g6venlik,⁴⁵ afet⁴⁶ ve fetih gerek7esiyle uygulamaya konduğu s6ylenilebilir.⁴⁷

M6sl6manların tarihinde ilk kalıcı iskânın Hiz. Muhammed (s.a.v.) ve ona iman etmiş m6minlerin Mekke'den Medine'ye hicretlerinin sonucunda ger7ekleştiğini s6yleyebiliriz. Mekke'li m6şriklerin M6sl6manlara karşı uyguladıkları z6l6m, işkence, baskıya dayanan yıldıрма politikalarının artmasıyla hicret zorunluluk hali almıştır. Hiz. Peygamber'e hicret izninin verilmesiyle M6sl6manlar Medine'ye hicret edip orasını bir iskân mekânı olarak değerlendirmişlerdir.⁴⁸

Hicretten kısa bir s6re sonra Medine'de mescit ve meskenler inşa edildi, toplumsal bir hareket olarak da Kardeşleştirme (Muâhât) projesi hayata ge7irildi. Buna g6re Mekke'de Medine'ye hicret eden M6sl6manlar ile Medineli M6sl6manlar arasında kardeşlik antlaşması sağlandı.⁴⁹ Bu antlaşmanın oluşturduğu bağ neticesinde Muhacirlerin, barınma sorunlarına karşılık Medineli M6sl6manlar kendi evlerini a7tılar. B6ylelikle hicret edenlerin belli bir kısmının barınma sorunu kısa s6reliğine 76z6lm6ř oldu. Geri kalan muhacirler ise Ensar tarafından hibe edilen arazilere bina inşa ederek ihtiya7ları karşılandı.⁵⁰

Hiz. Peygamberin devlet başkanlığı d6neminde İslam'a iman etmiş farklı kabile mensuplarının kendi yurtlarında -Medine 7evresi veya Arabistan'ın diğer b6lgelerinde- kalmayıp Medine'de ikame etmeyi tercih ettiğini g6rmekteyiz.⁵¹ Bu Arap kabileleri, kabile anlayışını g6z ardı ederek mahalle mahalle olacak şekilde Evs ve Hazrec kabilelerinin boş arazilerine iskân edildiler.⁵²

Allah Res6l6'n6n emriyle yapılan gazve ve seriyyelerin sonucunda Yahudi kabileleriyle yapılanlar haricinde Arabistan b6lgesinde g67 ve iskân faaliyetleri -kabileler halinde-

⁴⁴ Tahsin Ko7yiğit, "İskân", *T6rkiye Diyanet Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020) ek 1: 650-651.

⁴⁵ İbn Sa'd, *Et-Tabakat6'l-K6bra*, 1: 192-193.

⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakat*, 3: 240-241.

⁴⁷ Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti D6neminde Arap İskânı", 203.

⁴⁸ İbn Sa'd, *Tabakat*, 1: 174-175.

⁴⁹ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 2: 142-146.; İbn Sad, *Tabakat*, 1: 204-205.

⁵⁰ Ko7yiğit, *İslam Tarihinin İlk Yıllarında İskân*, 97-100.

⁵¹ Medine'ye hicretin ilk d6nemlerine denk gelmesi hasebiyle M6sl6manların g6venlik alanı olarak g6rd6kleri bu hicret yurdunda ikame etmeleri zorunluluk teşkil etmiştir. Hiz. Peygamber bu d6nemde kendisine bağlılık yemininde bulunanlara Medine'ye hicret etmelerini şart koşmasının yanında 7eşitli nedenlerden 6t6r6 bazı kabilelere bulundukları yerlerde kalmalarını istemiştir. Bu s6re7 Mekke'nin fethine kadar devam etmiştir. Bk. Ko7yiğit, "İskân", ek 1: 650-651.; Ko7yiğit, *İslam Tarihinin İlk Yıllarında İskân*, 127-131.

⁵² Ko7yiğit, "İskân", ek 1: 650-651.

görememekteyiz. Yahudi kabilelerinden Benî Kaynuka 2. yılında⁵³, Benî Nadîr, H. 3. yılında⁵⁴ Medine’den sürüldüler⁵⁵. Benî Kureyza Hendek gazvesinde müşriklerle ittifak yapması hasebiyle⁵⁶ erkekleri ölümle cezalandırıldı.⁵⁷ Onlardan boşalan evlere muhacirler yerleştirildi.⁵⁸

Hulefâ-i Raşidin dönemine gelindiğinde, özellikle Hz. Ömer’in sırasında çeşitli sebeplerden dolayı iskân faaliyetlerinin yoğunlaştığı görülmektedir.⁵⁹ Bu dönemdeki iskân faaliyetleri genel olarak doğal afet⁶⁰, asayiş, güvenlik⁶¹ ve askeri ittifak⁶² amacıyla uygulamaya konulmuştur.⁶³

Hz. Ömer’in hilafeti süresi içerisinde H. 18 yılında meydana gelen aşırı kıtlık neticesinde Müslümanların besin ve barınma ihtiyaçları karşılanması adına hilafet merkezine geldikleri görülmüştür. Emîrû’l-Mü’minîn bu olağanüstü afet neticesinde Müslümanların besin ihtiyaçlarını karşılamış Medine’nin mahallelerinde geçici olarak iskân etmiştir. Kıtlık atlatılınca halife, gelen Müslümanlara azıklar vererek geldikleri yerlere göndermiştir.⁶⁴

⁵³ Beni Kaynuka kabilesi mensuplarından birinin Müslüman bir kadına saldırması üzerine başlayan gerginlik sonucunda Yahudi kabilesi üzerine sefer düzenlendi. Muhasara altında fazla dayanamayan Beni Kaynuka kabilesi Hz. Peygamber’den eman dilediler. Hz. Peygamber mallarının el konulmasına kabilenin de Medine’den sürülmesine karar verdi. Kaynaklarda belirtilenlere göre Beni Kaynuka Şam’a göç ettikleri belirtilmiştir. Bk. Vâkıdî, *Kitabul’-Meğazi*, 1: 176-181.; İbnü’l-Esir, *El Kâmil fi’t- Tarih*, 2: 30-31.; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc Salih Tuğ, (İstanbul: Yenişafak Yayınları, 2003), 1: 576.

⁵⁴ Beni Nadir kabilesi Hz. Peygamber’e karşı suikast tertiplemesinden dolayı bulundukları yurtlara gazve düzenlenmiştir. Muhasara altında daha fazla dayanamayan Beni Nadir kabilesi Hz. Peygamber’in hükmünü kabul edip Medine’den sürülmüştür. Bk. Vâkıdî, *Kitabul’-Megâzi*, 3: 363-374; Zührî, *el-Megâzi*, 70.; İbnü’l Esir, *El Kâmil fi’t- Tarih*, 2: 60-61.

⁵⁵ Koçyiğit, “İskân”, ek 1: 651.

⁵⁶ Taberî, *Tarih-i Taberî* 2: 564-566.

⁵⁷ İbn Hişâm, , *Siret-i İbn Hişâm*, 3: 189-191; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2: 588.

⁵⁸ Koçyiğit, “İskân”, ek 1: 651.

⁵⁹ Hz. Ebubekir hilafeti süresince Hz. Peygamber’in vefatıyla dinden dönen kabilelerle mücadele etmiş, peygamberlik iddiasında bulunanlar üzerine seferler düzenlemiştir. Fetih hareketleri kapsamında öncelikle Allah resulünün vefatından önce emrettiği komutanlığının Usame’nin yaptığı orduyu sefere çıkarmış akabinde devlet sınırları içerisinde sükûneti sağlamıştır. Hz. Ebubekir’in hilafetinde iskân faaliyetlerinin bulunmadığını söylemek mümkündür. Hz. Osman’ın hilafetinde fetih münasebetiyle iskân faaliyetlerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Hz. Ali’nin hilafetinde devlet sınırları içerisinde iç karışıklıkların sürmesi fetih hareketlerini olumsuz yönde etkilemiş bu doğrultuda gelişen iskân hareketliliğin duraksamasına sebebiyet verdiğini söylemek mümkündür. Bk. İbn Hibbân, *es-Sîretu’n-Nebeviyye ve Ahbâru’l-Hulafâ*, 2: 427-429; Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldan*, 196-198; Athamîna, “Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı”, 203; Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 1: 274.; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, (Ankara: AUİF Yayınları, 1991), 217-218.

⁶⁰ İbn Sad, *Tabakat*, 3: 293-295.

⁶¹ İbn Hişâm, *Siret-i İbn Hişâm*, 3: 304-305; İbn Sad, *Tabakat*, 3: 263.

⁶² Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldan*, 362-364.

⁶³ Çeşitli sebepler neticesinde iskân faaliyetleri başlığı adı altında fetih gerekçesiyle oluşan iskân faaliyetleri değinilmemiş olup ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

⁶⁴ İbn Sad, *Tabakat*, 3: 293-295.; İbn Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 138.; İbn Hibbân, *es-Sîretu’n-Nebeviyye ve Ahbâru’l-Hulafâ*, 2: 476.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 96.

Hız. Ömer döneminde güvenlik açısından uygulandığı bir iskân faaliyeti de Hayber Yahudilerinin Şam'a sürülmesi⁶⁵, Necran Hristiyanlarının ise Kûfe 'ye yerleştirilmesidir.⁶⁶

Askeri ittifak olarak da isimlendirilecek antlaşmalar neticesinde de iskân faaliyetleri gerçekleşmiştir. Hız. Ömer'in hilafeti döneminde Ebu Musa El-Eş'arî'nin valiliğinde Fars diyarına yapılan seferlerde Fars ordusunda paralı asker olarak görev yapmakta olan Zutlar, Esavire topluluğu Müslümanlarla ittifak yapmaları halinde eman verileceği istedikleri yerlere iskân edileceği taahhüt edilmişti. Bu antlaşma neticesinde Sasani İmparatorluğu döneminde Basra sahillerine yerleştirilen bu paralı asker topluluğu Basra'ya yerleştirildi.⁶⁷

Araştırmamız çerçevesinde Hız. Ömer'in hilafeti süresince ağırlıklı askerî amaçlı iskân politikasıyla ön plana çıktığı bunun yanı sıra da merkezî yönetim erki olarak da kamu düzeni adına iskân faaliyetlerini uyguladığı sonucuna varılabilir.

Fetih hareketleri iskân faaliyetleriyle paralellik arz etmiştir. Bu doğrultuda Hulefâ-i Raşidin döneminde Hız. Ömer⁶⁸ ile Hız. Osman'ın hilafeti döneminde fetih hareketleri münasebetiyle iskân faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı görülmektedir.⁶⁹

Hız. Ömer, hilafeti süresince geniş fetih hareketleri başlatmış olup İslam devletinin sınırlarını doğuda Hindistan'a kadar batı da Kuzey Afrika'nın ortalarına kadar genişletmiştir.⁷⁰ Fetih hareketlerinin sürdürülebilirliği ve fethedilen yerlerde kalıcılığı sağlamak adına belli başlı stratejiler uygulamıştır. Bu çerçevede Araplar -kabileler- arasında birlik sağlamış, fethedilen yerlerde ordugâh şehirler kurarak Arap iskânını sağlamıştır.⁷¹

Hız. Ömer'in hilafeti döneminde gerçekleşen fetihler neticesinde hem tarihî şehir merkezlerinde hem de devlet hudutlarında bulunan ordugâh şehirlerde Araplar iskân edilmiştir. Bu bölgelerde Arap kabilelerinin iskân edilmesinde başlıca etmenler, fethedilen bölgelerin merkezî yönetime uzak olması ve düşman hudutlarına yakın olmasıydı diyebiliriz.⁷² Fethedilen Irak, Şam ve Mısır gibi bölgelerin yönetim merkezine uzak kalması sebebiyle ordulara asker temini, takviye birliklerin fetih bölgesine ulaşmasındaki gecikmeler, sevk ve idaresindeki

⁶⁵ Hayber Yahudileri Hız. Muhammed ile yapılan antlaşma gereği istenildiği zaman bulundukları yeri terk etme imkânı tanıyordu. Hurma mahsullerinden dolayı Hayber Yahudileri Ensar'dan birtakım kimselere saldırması sebebiyle Şam'a sürüldüler. Bk. İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 3: 304-305; İbn Sad, *Tabakat*, 3: 263.

⁶⁶ İbn Sad, *Tabakat*, 3: 263.

⁶⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 362-364.

⁶⁸ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 249-251.

⁶⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 196-197.

⁷⁰ Hizmetli, *İslam Tarihi*, 201.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 258.

⁷¹ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 249-251.

⁷² Athamina, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 203.

güçlükler Hz. Ömer'i ordugâh şehirler kurmaya sevk etti.⁷³ Bu şehirler; Irak bölgesinde Basra, Küfe; Mısır bölgesinde Fustat' tır.⁷⁴ İslam orduları doğuya yönelecekleri zaman Irak bölgesindeki ordugâhları, batıya yönelecekleri zaman Mısır bölgesindeki ordugâhları fetih üssü olarak kullanmışlardır.⁷⁵

İslam'ın ilk zamanlarında bir ülkeye karşı fetih hareketi kararlaştırıldığında Câhiliye Dönemi adetleri gereği harbe katılacak kimseler aile efradı, hayvan sürüleriyle birlikte gider, şehir feth olununca çadırları şehrin kenarına kurarlardı. Hz. Ömer hilafetinde İslam askerleri feth olunan şehirlerin çevresinde kurulan ordugâhlara iskân ettirilirdi. Müslümanlar, yerleşik halka karışmadan aileleri ile ordugâhlarda yaşar, bahar aylarında hayvanları otlatmaya çıkarırlardı.⁷⁶

Hz. Ömer yeni kurulan şehirlerde halkın barınması adına iktalar dağıtıp ev yapmalarına izin verdi.⁷⁷ Kabileleri mahalle mahalle yerleştirdi.⁷⁸ Aynı zamanda her ordugâh şehrin merkezine cami inşa edilmiş ve çevresinde kamusal etkinlikler düzenlenmiştir.⁷⁹

Konu bağlamında yaptığımız araştırmalar çerçevesinde ordugâh şehirlerin kurulması, Arap iskânın yapılması askerî nitelikli olup yeni fetih alanını genişletme ve fethedilen bölgelerde kalıcı hakimiyeti sağlama amaçları taşıdığı kanaatine varılabilir.

Hz. Osman'ın on iki yıllık hilafet döneminde ise ilk altı yılı fetihlerle geçti. Son altı yılında ise iç karışıklıklar hüküm sürdü.⁸⁰ İslam fetihleri karada doğu İran'a⁸¹, Ermenistan⁸² ve

⁷³ Tahsin Koçyiğit, "Raşid Halifeler Devrinde Yeni Şehirlerin Kuruluşu ve İskânı", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018) 2: 540.

⁷⁴ Koçyiğit, "İskân", ek 1: 651.

⁷⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 267.

⁷⁶ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 306-307.

⁷⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 170.

⁷⁸ Araplar yerleşik hayata geçiş döneminde kendi kabile anlayışlarını bir müddet sürdürdüler. Bu çerçevede mahalle mahalle iskân edilmelerinin arka plandaki gerekçesi kabile anlayışları diyebiliriz. Bk. Vasilij Viladimiroviç Barthold, *İslam Medeniyet Tarihi*, trc. M. Fuat Köprülü (ANKARA: Türkiye Diyanet Vakfı, 1984), 22-23.

⁷⁹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 268.

⁸⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 1: 123-124.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 274.; Abdülaziz Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz* (İSTANBUL: Endülüs, 2016), 103.; Hizmetli, *İslam Tarihi*, 208-210.; İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 3: 179.

⁸¹ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 139.; Ya'kübi, *Târîhu'l-Ya'kübi*, 2: 166.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2: 336-337.

⁸² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 196-197.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2: 341-342.

Kuzey Afrika’da İfrîkiye-Tunus-⁸³ ile sınırlı kalmıştır.⁸⁴ Aynı zaman da ilk deniz seferleri bu dönemde gerçekleşmiş olup Kıbrıs feth olunmuş⁸⁵ olup Sicilya’ya gazveler düzenlenmiştir.⁸⁶

H. Osman döneminde fethedilen şehirlerde bir takım iskân faaliyetleri gerçekleşmiştir.⁸⁷ Yapılan bu faaliyetlerdeki asıl amaç, fethin kalıcılığını sağlamak, bölgede güvenliği tesis etmek ve yeni fetihler için bir üs kurmak idi.⁸⁸

H. Osman’ın hilafeti dönemindeki iskân politikaları bağlamında bilhassa Azerbaycan ve Ermenistan’a yönelik iskân politikaları dikkat çekmektedir. H. Osman halife olunca, H. 24-25 yılında Şam ve el- Cezire valisi Muâviye’ye emirname yazarak Habib b. Mesleme el-Fihri’yi ordunun başında Ermenistan’a göndermesini emretti.⁸⁹ Habib, ordusuyla Kalikala⁹⁰ şehrine geldi yerel halk isteklere boyun eğmedi. Bunun sonucunda çıkan savaşta İslam orduları galip gelmiş, yerel halk şehri terke etme veya cizye ödeme koşuluyla güvence istedi. Akabinde yöre halkına eman verildi. Daha sonraki süreçte ise Habib’e, Patrik önderliğinde büyük bir ordunun hazırlandığı haberi ulaşınca H. Osman’a mektup yazarak yardım talep etti. Bu doğrultuda H. Osman cevaben, valisi Muâviye talimat vererek Şam ve el-Cezire halklarından cihat etmek isteyenleri Habib’e göndermesini belirtti.⁹¹ Bu doğrultuda Muâviye çok sayıda asker gönderdi⁹² Habib de askerlere Kalikala’ya yerleştirdi. Onlara toprak verdi paralı asker olarak şehirde bıraktı.⁹³ Sebeos’tan aktarılan bir diğer rivayete göre H. 32-33 yılında Suriye valisi Muâviye Ermenistan’a yerel yönetim hakkı tanıdı. Akabinde bölgeye yöre halkı tarafından iâşesinin sağlanacağı 15.000 Süvari’yi iskân ettirdi.

⁸³ Ya’kübî, *Târîhu’l-Ya’kübî*, 2: 165.; Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 223-225.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 252.; İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2: 357-361.

⁸⁴ Kuteybe, *el-Ma’ârif*, 194-196.

⁸⁵ Ya’kübî, *Târîhu’l-Ya’kübî*, 2: 166.; Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 178-180.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 260-262.; İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2: 347-349.

⁸⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 233.; İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2: 362-366.; Mantran, *İslam’ın Yayılış Tarihi*, 110.

⁸⁷ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 226-230.

⁸⁸ Athamina, “Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı”, 203.

⁸⁹ Ya’kübî, *Târîhu’l-Ya’kübî*, 2: 168.; Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 196-197.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2: 247-248.; İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2: 341-346.; İbn Hazm el-Endelüsî, *Halifeler ve fetihler : (Esmâu’l-Hulefa ve fütûhu’l-İslam)*. (Ankara: İlahiyat, 2004), 82-83.; İbnü’l-Esîr, *El Kâmil fi’t- Tarih*, 2: 457.

⁹⁰ Kalikali diye anılan şehir günümüzde Erzurum ilidir. Bk. Cevdet KÜÇÜK, “ERZURUM”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İSTANBUL: Tdv Yayınları, 1995), 11: 321.

⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 196-197.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2: 247-248.; İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2: 341-342.; İbnü’l-Esîr, *El Kâmil fi’t- Tarih*, 2: 457.; Mükrimun Halil İnanç, “ERMENİYE”, *ERMENİYE MEB İSLAM ANSİKLOPEDİSİ* (İSTANBUL, 1977), 4: 318.; Mevlüt Koyuncu, “Kafkasya ve Hazar Fetihleri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 242-243.

⁹² Belâzürî ile İbn A’sem Muâviye tarafından gönderilen asker sayısının 12 bin olduğunu belirtmektedir. Bk. Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 197.; İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2: 342.

⁹³ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 196-197.; İbnü’l-Esîr, *El Kâmil fi’t- Tarih*, 2: 457.; Koyuncu, “Kafkasya ve Hazar Fetihleri”, 3: 243.

Ermenilerle yapılan bir ahitname çerçevesinde gerçekleşen bu iskân faaliyeti, Ermenistan'ın stratejik konumunun etkisi, yeni fetihler için askeri üs, ileri karakol işlevi görmesi, bölgede Müslümanların nüfuzunu arttırmak, otoritesini güçlendirmek ve aynı zamanda Bizans'a karşı bölgesel mücadelede etkin rol oynama amacı taşıdığını söylemek mümkündür.⁹⁴ Bölgeye iskânı yapılan süvarilerin Muâviye tarafından Şam'dan gönderilme ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Yukarıda belirtilen hadise hakkında temel İslam tarihi kaynaklarında, fütûh kitaplarında herhangi bir veriye rastlanılmamıştır.

Hiz. Osman hilafetinde Ermenistan bölgesinde yapılan fetihler sonucunda güvenliği tesis etmek, fethin kalıcılığını sağlama adına bölgeye askerlerin iskân edildiği geçinmeleri adına iktâ yoluyla toprak dağıtıldığı orada kalmalarını adına imkânların sağlandığına dair çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

Azerbaycan⁹⁵ vilayetinde ise Belâzürî 'den aktarılan bir rivayete göre; Hiz. Osman'ın hilafetinde Eş'as b. Kays valiliğinde halk halifelikle yapılan antlaşmayı bozduğunu akabinde valinin bu konuda takviye birlik istediğini aktarır. Akabinde Eş'as b. Kays'ın divandan ata alanlardan olmak üzere bir grup Arap aileyi Azerbaycan'a iskân ettirmiştir. Hiz. Ali hilafetinde ise Azerbaycan'a tayin edilen Eş'as b. Kays şehre geldiğinde burada bulunan halkın arasında İslamiyet'in yayıldığını Kur'an okuyanların çoğaldığını müşahade etmişti. Ardından ata verilen bir topluluğu Erdebil'e yerleştirmiştir.⁹⁶

Azerbaycan vilayeti hakkında, Ermenistan özelinde belirttiğimiz kanaatimizi bu bölge özelinde tekrar yineliyoruz. Yukarıda belirtilen verilerden hareketle, Hiz. Osman hilafetinde bu bölgede kalıcı fethin tam anlamıyla sağlanamadığı aralıklarla isyan hareketliliğinin var olduğu görülmektedir. Buna mukabil bölgenin İslamlaşması, fethin kalıcılığını sağlamaya dönük,

⁹⁴ Sebeos vd., *The Armenian History Attributed to Sebeos* (Liverpool: Liverpool University press, 1999), 267.; İnanc, "ERMENİYE", 4: 318-319.; Nebi Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler I* (2014), 211.; Mevlüt Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiye ile Olan Münasebetleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler II* (2014), 14.; Mevlüt Koyuncu, "İslam Coğrafyacılara Göre İrminiye", *Tarihte Türkler ve Ermeniler I* (2014), 225.; Erol Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması = Islamic Conquests Towards Armenian Lands During Emevis and the Establishment of Arabic Management System in Armenia", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 50 (2013), 119-123.; Erol Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", *I. Uluslararası Türk - Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*
 First International Symposium on Turkish - Armenian Relations and Great Powers, (2014), 231-232.

⁹⁵ Azerbaycan ile Ermeniye vilayeti feth edildikleri dönemlerden tek vali üzerinden idare edilmiştir. Müstakil bir vilayet halini alana kadar ki süreçte bölgesel olarak birbirleri yerlerine kullanılmıştır. Yani kimi kaynaklarda Azerbaycan olarak nitelendirilen vilayet başka kaynaklarda da Ermeniye olarak nitelendirilmiştir. Bk. Zeki Velidi TOGAN, "Azerbaycan", *Azerbaycan MEB İSLAM ANSİKLOPEDİSİ* (İSTANBUL: MEB, 1979), 2: 94.

⁹⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 320.

asayışı de tesis etmek amacıyla iskân faaliyetlerinde bulunulduğuna dair bir çıkarımda bulunulabilir.

H. Osman dönemindeki iskân politikası bağlamında ele almamız gereken ikinci önemli gelişme Kıbrıs ile ilgilidir.

Muâviye b. Ebu Süfyan, H. Ömer'in halifeliği döneminde Şam valisi idi. Müminlerin emirinden Kıbrıs adasına deniz seferi düzenlemek için izin istedi. H. Ömer bu teklife sıcak bakmayıp rıza göstermemişti.⁹⁷ H. Osman hilafetinde ise Muâviye b. Ebu Süfyan'a izin verildi ve Müslümanların tarihinde ilk kez deniz seferi gerçekleşmiş oldu.⁹⁸ Müslümanlar Kıbrıs'a çıktılar ve oranın valisi Müslümanlarla sulh yapmak istedi. Muâviye ile yıllık vergi ödemeleri karşılığında antlaştılar. Müslümanlara karşı Rumlarla iş birliği yapmayacakları da taahhüt ettiler.⁹⁹

Rumlar antlaşmayı bozan fiillerde bulununca Muâviye donanmasıyla Kıbrıs'ı savaşla fethetti.¹⁰⁰ Adaya divan defterine kayıtlı askerlerden oluşan 12.000 kişiyi sevk etti. Adada cami inşa ettiler.

Muâviye Ba'lebek halkından bir topluluğu Kıbrıs'a yerleştirdi. Bu topluluk orada şehir kurdu. Akabinde Muâviye'nin vefatına kadar ki süreçte Kıbrıs'ta hayatlarını sürdürdüler.¹⁰¹

H. Osman hilafetinde fetih hareketliliğinin devam ettiği dönemlerde iskân faaliyetlerinin yoğunlaştığını söyleyebilmek mümkündür. Ancak iç karışıklıkların baş gösterdiği dönemlerde fetih hareketleri duraksamış bu duruma paralel olarak iskân faaliyetlerinin de duraksadığı söyleyebiliriz.

⁹⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 153.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 257-260.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2: 348.; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 123.

⁹⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 260.; İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, 2: 505.

⁹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 153-154.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2: 348-349.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't- Tarih*, 2: 468-469.; Hizmetli, *İslam Tarihi*, 209.

¹⁰⁰ Kıbrıs'ın Muâviye tarafından fethedildiği yıl konusunda kaynaklarda H. 28, 29, 30, 33 tarihleri zikredilmektedir Bk. İbn Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 160.; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 131.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 154.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 262.; İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, 2: 505.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't- Tarih*, 2: 468.; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 1: 123.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 271.

¹⁰¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 154.

2.2. Fetih Politikasının Bir Sonucu Olarak Emevîler Döneminde İskân Faaliyetlerinin Yoğunlaştığı Dönemler

2.2.1. Muâviye b. Ebû Süfyan'ın Hilafeti Dönemi

Hiz. Osman'ın şehit edilişiyile oluşan siyasî boşluk, Hiz. Ali'nin hilafete gelmesiyle son bulmuştur.¹⁰² Hiz. Ali otoritesini kuramamanın getirdiği sorunlar neticesinde Hiz. Osman'ın kanını talep edenlerin bir araya gelmesiyle yaşanan Cemel vakası,¹⁰³ akabinde meydana gelen Sıffîn ve Tahkim gibi hadiseler sonucunda hilafet Emevîlere geçti.¹⁰⁴

Hilafetin Emevîlere geçmesiyle Muâviye b. Ebî Süfyan yaklaşık 20 yıl boyunca devleti yönetmiştir.¹⁰⁵ Muâviye, hilafeti süresince devlet sınırları içerisinde sükûneti ve emniyeti sağladıktan sonra fetih hareketlerine ağırlık vermiştir.¹⁰⁶ Bu doğrultuda İslam orduları Batı'da Bizans, Orta Asya da Maverâünnehir, Horasan, Sind ve Kuzey Afrika bölgelerine akınlar düzenlenmiştir. Sonuç itibariyle Muâviye b. Ebî Süfyan hilafetinde devlet hudutları: Doğuda

¹⁰² Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 393-394.; İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, 2: 419-421.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, 2: 541-545.; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa*, çev. Mahir İz, (İstanbul: KTB yayınları, 1985), 2: 3-4.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 23.; Hizmetli, *İslam Tarihi*, 216-217.

¹⁰³ H. 36 yılında Hiz. Aişe taraftarları ile Hiz. Ali taraftarları arasında gerçekleşen olaydır. Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 184-186.; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 139-143.; Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, trc. İhsan Süreyya Sırma, (İstanbul: Bir Yayınları, 1984), 166-167.; Hizmetli, *İslam Tarihi*, 218-219.; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2014), 103-104.

¹⁰⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 158-161.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 4: 290-296.; Mes'ûdî, Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher, 3: 5-9.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 292.; Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emevîler – Abbasiler*, (Ankara: AUİF Yayınları, 1968), 25-26.; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, (İstanbul: Kayıhan Yay. 2011), 1: 370.; Hizmetli, *İslam Tarihi*, 224.; İbrahim Sarıçam, *Emevî-Haşimi İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasîlere Kadar)*, (Ankara: TDV Yay., 2015), 280-282.

¹⁰⁵ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 203.; Kuteybe, *el-Maariş*, 349.; İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, 2: 554.; İbn Hazm, *Esmâu'l-Hulefa ve Fütuhu'l-İslam*, trc. Şaban Öz, (Ankara: Avrasya Yayınları, 2004), 23.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 149.; Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvîd, (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 121.

¹⁰⁶ Laura Vecchia Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", trc. İlhan Kutluer, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (İstanbul: Hikmet Yay., 1997), 1: 91.; İsmail Hakkı Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Emevîler*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3: 40.; Eyüp Kurt, "Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Yönetim Anlayışı", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/3 (Mart 2021): 1528.

Ceyhun nehrini geçerek Buhara ve Semerkant'a dayanan Sind bölgesini de içerisine alan Batı'da İstanbul sınırlarına, Kuzey Afrika da ise Kayrevan ve Tanca'ya ulaşmıştır.¹⁰⁷

Emevîlerin iktidara gelmesiyle Hz. Osman'ın hilafetinin son 6 yılından beri duraksayan fetih hareketleri canlılık kazandı. Muâviye b. Ebî Süfyan'ın yönetici olarak asayışı ve güvenliği sağlaması, orduları nizama koyması, seleflerinden Hz. Ömer'in dikkate aldığı kabileler arası dengeyi gözetmesi, mali disiplini sağlaması, nitelikli valiler ataması ve çağın gereklerine - Bizans ve Sasani- uygun yönetimde yenilikler yapması beraberinde devlet sınırlarının genişlemesine ve aynı zamanda siyasi meşruiyetinin İslam toplumu tarafından benimsenmesine de imkân sağlamıştır.¹⁰⁸

Fetih hareketliliğinin yoğunlaştığı dönemlerde beraberinde iskân faaliyetlerinde arttığı görülmektedir. Bu doğrultuda Muâviye b. Ebî Süfyan hilafetinde geniş bir fütuh hareketi başlamış olup beraberinde iskân faaliyetleri de gerçekleşmiştir.¹⁰⁹ Bu iskân faaliyetlerini yapılaş sebeplerine göre kategorileştirdiğimiz takdirde fetih münasebetiyle¹¹⁰ ve asayiş ve güvenlik sebebiyle olmak üzere sıralayabiliriz. Buna göre fetih münasebetiyle: Horasan¹¹¹, Adalar¹¹², asayiş ve güvenlik sebebiyle: Fars¹¹³, bölgelerinde iskân faaliyetlerinin yapıldığı görülmektedir.

Araştırmamız bağlamında vardığımız çıkarımlar neticesinde Muâviye b. Ebî Süfyan'ın hilafetinde, İslam dünyasında var olan iktidar mücadelesinin birlikle son bulması, güvenlik ve asayişin sağlanması, beraberinde başarılı bir yönetimin sergilenmesi fetih hareketliliğine canlılık kazandırmıştır. Fetih hareketlerinde oluşan bu dinamizmin iskân faaliyetlerine de yansıdığını belirtmek mümkündür. Emevî yönetiminde fetih münasebetiyle ve asayiş, güvenlik amacıyla iskân faaliyetleri yapıldığını söyleyebiliriz.

¹⁰⁷ Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 66-69.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 307-308.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 92-93.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 370-372.; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 40.; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, 153.

¹⁰⁸ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 278-280.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 308-309.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 65-69.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 102.; Shaban, *Islamic History: A New Interpretation. 1: A. D. 600 - 750 (A. H. 132)*, 112.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 311-315.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 91-93.; Üçok, *İslam Tarihi Emevîler – Abbasiler*, 34.; Kurt, "Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Yönetim Anlayışı", 1525-1532.; Ali Aksu, "Emevî Devletinin Temel Özellikleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 548.

¹⁰⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 154.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 371-373.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, (Konya: Çağ Yay., 1994), 2: 303.; Abdülkerim Özaydın, "Türk", *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi* (İstanbul: Tdv Yayınları, 2012), 41: 475-476.; İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek 1: 653.; Mücahit Karaalp, "Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları: Horasan Örneği", *TSBS Bildiriler Dergisi 3* (08 Ağustos 2023), 159-162.

¹¹⁰ Çalışmamız kapsamında Emevîler de Orta Asya ve çevresinde yapılan iskân faaliyetler ele alınmıştır.

¹¹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 396.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 4: 306-316.

¹¹² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 233-234.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2: 352-354.

¹¹³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 464-465.

2.2.2. Abdülmelik B. Mervan'ın Hilafeti Dönemi

Abdülmelik b. Mervan¹¹⁴ hilafete geldiğinde,¹¹⁵ Yezid b. Muâviye döneminde başlayan babası Mervan b. Hakem döneminde devam eden devlet sınırları içerisinde var olan iç karışıklıklar, kaos ve isyanlarla karşılaşmıştır.¹¹⁶ Bu dönemde Yezid b. Muâviye'nin ölümünden sonra oğlu Muâviye'nin kısa bir süre iktidarda kalıp kendinden sonra kimseyi veliaht tayin etmemesiyle Emevî Devleti'nde oluşan iktidar boşluğunun oluşturduğu iç siyasi çekişmeler, Abdullah b. Zübeyr'in kendisini halife ilan etmesi¹¹⁷ ve beraberinde tüm İslam coğrafyasında- Şam ve Mısır hariç olmak üzere- beyat almasının getirdiği bölünmeler¹¹⁸,

¹¹⁴ Mervan b. Hakem 'in vefatından sonra hilafetin başına geçen Abdülmelik b. Mervan'ın halife oluş tarihini H. 73 olarak esas alan kaynaklar mevcuttur. Buna göre Abdülmelik b. Mervan, H. 73'te İslam coğrafyasının bütününden beyat aldığı için meşru olarak halifelüğün başlangıcı olarak o tarih görülmüştür. Kimi kaynaklarda ise ay küsuratlarından dolayı H. 66. yılında hilafet eriştiği belirtilmiştir. Bk. Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 262-263.; İbn Hazm, *Esmâu'l-Hulefa ve Fütuhu'l-İslam*, 28-29.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 162.

¹¹⁵ Abdülmelik b. Mervan hilafeti, H. 65-86/685-705 yıllarını kapsamaktadır. Bk. İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 262.; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Riyaz Zirikli,- Süheyl Zekkar, (Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1996), 7: 193.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 269.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 610.; Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, 3: 80.; İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, 2: 563.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 3: 274-276.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11: 715.; Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 98.; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1: 266.

¹¹⁶ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 255.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 280-284.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 326.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 71-72.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 95.; Lewis, *The Arabs in history*, 67-68.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 106.; Shaban, *Islamic History*, 91-92.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 382-387.; Hasan Kurt, "Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Maverâünnahir'de İç Mücadeleler (64-85/683-704)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLII (2001), 273-274.

¹¹⁷ Yezid b. Muâviye'nin vefatından sonra Abdullah b. Zübeyr beyat almaya başlamıştır. Emevî Hilafetinin başına Mervan b. Hakem geldiğinde İslam coğrafyalarının bütününde-Şam ve Mısır hariç- Abdullah b. Zübeyr'e beyatta bulunmuştu Bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 6: 341-343.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 3: 225.; ; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 178.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 160.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 106.; Shaban, *Islamic History*, 92.; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 2: 334-336.; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 42.; Üçok, *İslam Tarihi Emevîler – Abbasiler*, 40.; Kurt, "Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Maverâünnahir'de İç Mücadeleler (64-85/683-704)", 273.

¹¹⁸ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 255.; İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, 2: 563.; İbn Hazm, *Esmâu'l-Hulefa ve Fütuhu'l-İslam*, 26-27.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 378.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 280.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 95-96.; Lewis, *The Middle East*, 67.; Shaban, *Islamic History*, 92.; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 41-42.; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 99.; İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXIX (1999), 160-162.; Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", 266.; Kurt, "Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Maverâünnahir'de İç Mücadeleler (64-85/683-704)", 273.

Muhtar es-Sekafi'nin Hz. Hüseyin'in kanı talep eden ayaklanması¹¹⁹ ve harici tehlikesi vb. sorunlarla mücadele etmek durumunda kalmıştır.¹²⁰

Abdûlmelik b. Mervan hilafetinin ilk dönemlerindeki icraatları; devlet otoritesini tesis etme, hâkimiyet alanını muhafaza etme, iç siyasi çekişmelere son verme amacı taşımaktadır.¹²¹ Bu bağlamda Abdullah b. Zübeyr sorunun ortadan kaldırılması,¹²² Muhtar es-Sekafi'nin hâkimiyetindeki Kûfe'nin ele geçirilmesi,¹²³ harici isyanlarının bastırılması¹²⁴ ülke iç güvenliğinin tesis edilmesi adına yapılan faaliyetlerdir.

¹¹⁹ Hasan Onat, Muhtar es-Sekafi'nin Emevîlere karşı ayaklanmasının asıl sebebinin Muhtar'ın Emevîlerin Kûfe valisi İbn Ziyad'a duyduğu kin ve nefretten kaynaklandığını öne sürmektedir. Bk. Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, (Ankara: TDV Yay., 1993), 93-94.

¹²⁰ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 263.; Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, 3: 67.; İbn Hazm, *Esmâu'l-Hulefa ve Fütuhu'l-İslam*, 27.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 5.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 282-284.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 97.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 106-107.; Shaban, *Islamic History*, 94-96.; Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 100-104.; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 42.; Erkoçoğlu, *Abdûlmelik b. Mervân ve Dönemi*, 100-111.; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)" 162-165.; Yıldız, "Abdûlmelik b. Mervan", 267.

¹²¹ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 266.; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 262-263.; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 5: 443-450.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 266-267.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, 3: 356-362.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 114-124.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 308, 310.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 72-74.; Lewis, *The Middle East*, 67.; Lewis, *The Arabs in history*, 77-78.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 387-388.; Üçok, *İslam Tarihi*, 42-43.; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 42-43.; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)" 162.; Yıldız, "Abdûlmelik b. Mervan", 267.

¹²² İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 269.; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 287-288.; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 7: 123-128.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 266-269.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 187-192.; Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, 3: 98.; İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbârü'l-Hulafâ*, 2: 563-564.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, 3: 402-405.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 177.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 160-161.; Shaban, *Islamic History*, 98.; Ahmed Cevdet, *Kıss-ı enbiya ve tevarih-i hulafa* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985), 4: 22-27.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 345-347.; Üçok, *İslam Tarihi*, 44.; Ali Aksu, *Emevî saltanatının Irak valisi Haccâc B. Yusuf*. (İstanbul: Kitabevi, 2009), 33-40.; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)" 164.;

¹²³ Abdûlmelik b. Mervan'ın hilafetinde Kûfe'de Muhtar es-Sekafi ve taraftarları Hz. Hüseyin'in kanını talep etme gerekçesiyle ayaklanarak yönetimi ele geçirmiştir. Muhtar es-Sekafi, ilk başlarda Abdullah b. Zübeyr beyat ettiğine dair bildirimde bulunmasına rağmen dilek ve isteklerine karşılık bulamayınca müstakil bir yönetici olarak hareket etmiş Abdullah b. Zübeyr ile ters düşmüştür. Akabinde Mus'ab b. Zübeyr-Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi ile giriştiği mücadeleyi kaybetmesiyle Kûfe'nin yönetimi Abdullah b. Zübeyr'e bağlanmıştır. Dolayısıyla Abdûlmelik b. Mervan, Mus'ab b. Zübeyr ile giriştiği harp neticesinde Kûfe'yi ele geçirmiştir. Bk. İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 267-268.; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 264-282.; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 7: 106-111.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 258-263.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 156-160.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 162.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 72-73.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 96-97.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 340-343.; Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 111-112.; Üçok, *İslam Tarihi*, 42-44.; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 42.; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)", 162-163.

¹²⁴ Hariciler, Yezid b. Muâviye döneminde Emevîlere karşı Abdullah b. Zübeyr ile iş birliğine girişmiştir. Abdûlmelik b. Mervan'ın hilafetinde ise Abdullah b. Zübeyr öldürülmesine kadar ki süreçte genel olarak Hicaz merkezli hilafet makamıyla mücadelelere girişmiştir. Bu süreç Emevî hilafetinin Kûfe geneline hâkimiyet altına almasıyla Abdûlmelik b. Mervan hilafetinde harici sorunu daha belirgin hale gelmiştir. Bk. Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 247-256.; Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, 3: 106-107.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 97.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 360-371.; Erkoçoğlu, *Abdûlmelik b. Mervân ve Dönemi*, 249-251.; Üçok, *İslam Tarihi*, 44-45.; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 42-43.; Abd al-Ameer 'Abd Dixon - Hüseyin Doğan, "Emevî Dönemi Haricî İsyanları", *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* VII/1 (2014), 160-164.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 107.; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)" 164-165.; Yıldız, "Abdûlmelik b. Mervan", 267.

H. 73 yılında Abdülmelik b. Mervan bütün İslam coğrafyasından beyat olarak iktidarını kuvvetlendirmiş, dâhili ve haricî sorunları çözüme kavuşturarak Emevî hilafetini yegâne meşru otorite olarak benimsetmiştir.¹²⁵

Abdülmelik b. Mervan'ın hilafetini iki döneme ayıracak olursak ilk 10 yıllık dönemde; devletin sınırlarını koruma, iç istikrarı sağlama, hâkimiyeti tesis etmekle geçmiştir. Diğer dönemler de ise Emevî Devleti'nde kurumsallaşmaya gidildiği görülmektedir.¹²⁶ Bu doğrultuda vergi sisteminde düzenlemeler yapılması, devletin resmi dilinin Arapça olarak belirlenmesi, divan kayıtlarının Arapçaya tercüme edilmesi, resmi paranın basılması, posta teşkilatının geliştirilmesi, zimmilere tanınan hakların hafifletilmesi, vb. uygulamalar bu bağlamda yapıldığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda Abdülmelik b. Mervan seleflerine nazaran daha merkeziyetçi bir yönetim benimsediği söylenilebilir.¹²⁷

Ebü'l- Velid 'in halifeliğinin ilk yıllarında Yezid b. Muâviye'den bu yana süre gelen iç siyasi istikrarsızlığın devam etmesi, isyan ve kaos ikliminin sürmesi beraberinde fetih hareketlerini olumsuz manada etkilemiştir.¹²⁸ Fetih hareketleri bu bağlamda Abdülmelik b. Mervan'ın son dönemlerinde ülke içerisinde güven, asayişin sağlanması, dâhili ve harici tehditlerin son bulması ile kısa çaplı bir hareketlilik kazanmışsa da pek önemli sonuçlar elde edilememiştir.¹²⁹ Bu doğrultuda Abdülmelik b. Mervan hilafetinde fetih münasebetiyle iskân

¹²⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 187.; İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, 2: 563-564.; Sir William Muir, *The caliphate its rise, decline and fall : from original sources*. (Oxford : The Religious Tract Society, 1891), 343.; Cevdet, *Kıyas-ı enbiya ve tevarih-i hulafa.*, 4: 28.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 308., 310.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 74.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 94.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 97.; Lewis, *The Middle East.*, 67.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 106-107.; Üçok, *İslam Tarihi*, 47- 48.; Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", 267.

¹²⁶ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 296-297.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 325-326.; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 42-43.; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)", 162.; Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", 269-270.; Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Halife ve Sultan* trc. İlyas Kamalov, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006), 46.

¹²⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 192-193, 237-238.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 284-285, 310-311.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 341-345.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 115.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 74-75.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 113-114.; Lewis, *The Middle East.*, 67-68.; Shaban, *Islamic History*, 114.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 304-305.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 103-104.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 379-380.; GİORGİO LEVI DELLA VIDA, "EMEVLİLER", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İSTANBUL: MEB Basımevi, 1979), 4: 245.; Üçok, *İslam Tarihi*, 46-48.; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 43.; Fatih Erkoçoğlu, "Devletin Yeniden Yapılandırılması", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Emevîler*, (İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018), 3: 488-492.; Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", 269-270.; Ziya Kazıcı, *İslâm medeniyeti ve müesseseleri tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 2003), 89.; Barthold, *Halife ve Sultan*, 46.

¹²⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 203.; Cevdet, *Kıyas-ı enbiya ve tevarih-i hulafa* 3: 265-277, 4: 30-42.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 371-373.; Üçok, *İslam Tarihi*, 44-46.; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)", 160-165.; İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi", *İslam'a Giriş: Evrensel Mesajlar*, (2010), 313.; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 281-283.; Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", 267-269.

¹²⁹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 322-324.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 3: 481-485.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 108-111.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 98-99.; LEVI DELLA VIDA, "EMEVLİLER",

faaliyetleri görülmez iken¹³⁰ asayiş ve güvenlik sebebiyle; Vâsıt¹³¹ şehrinde iskân faaliyetlerinin yapıldığı görülmektedir.

Edindiğimiz mevcut bilgilerden hareketle Abdülmelik b. Mervan, döneminde; seleflerinden süre gelen iç siyasi olaylar, dâhili ve haricî sorunlarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Halihazırdaki bu durum Muâviye b. Ebî Süfyan döneminde fethedilen vilayetlerin elden düşmesine ve aynı zamanda hâkimiyet altındaki vilayetlerde de isyan ve ayaklanmaların doğmasına imkân tanımıştır. Bu süreç devlet sınırları içerisinde güvenlik ve asayişin sağlanması, devlet erkinin otoritesini tesis etmesi ile son bulmuştur. Akabinde huzur ve güven ortamının sağlanmasıyla-Abdülmelik b. Mervan'ın hilafetinin son yıllarına tekâmül eden- fetih hareketliliğinin canlılık kazandığı görülmektedir. Bu hareketlilik pek önemli sonuçlar getirmese de ileriye dönük yapılacak fetihlere kapı aralamıştır. Nitekim Velid b. Abdülmelik döneminde Orta Asya özelinde geniş çaplı fetih hareketliliği vuku bulmuştur. Abdülmelik b. Mervan hilafetinde ki iskân faaliyetleri ise Orta Asya ve çevresi özelinde asayiş ve güvenlik gerekçesiyle Vâsıt şehrinde uygulandığı söylenebilir.

İskân faaliyetleri, fetih hareketliliğiyle doğru orantılıdır. Bu bağlamda Abdülmelik b. Mervan dönemini ele aldığımızda hilafetinin son dönemlerinde kısa çaplı bir fetih hareketliliği görülmesine rağmen fetih münasebetiyle bir iskân faaliyetine rastlanılmadığı ancak bu döneme genel olarak baktığımızda asayiş, güvenlik amacıyla iskân faaliyetlerinin yapıldığı sonucuna varılabilir.

2.2.3. Velid b. Abdülmelik'in Hilafeti Dönemi

Velid b. Abdülmelik, babası Abdülmelik b. Mervan'ın vefatından sonra tartışmasız bir şekilde H. 86 yılında halife olmuştur.¹³² Abdülmelik b. Mervan kurumsallaşmış, dâhili ve harici

4: 245.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 371-378.; Üçok, *İslam Tarihi*, 49.; Fatih Erkoçoğlu, “Devletin Yeniden Yapılandırılması”, 3: 484.; Yıldız, “Abdülmelik b. Mervan”, 267-268.

¹³⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 402-405; Ya'kûbî, *el-Büldan*, 131-133.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 211-213. İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî't- Tarih*, 3: 516-517.

¹³¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 365.; Bahşel, *Târihu Vâsıt*, 23.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî't- Tarih*, 3: 514.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 117.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 80.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 328-329.; Shaban, *Islamic History*, 111.; Cevdet, *Kıyas-ı enbiya ve tevarih-i hulafa*, 4: 48.; Mehmet Mahfuz Söylemez, “Vâsıt” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42: 542.; Aksu, *Emevî saltanatının Irak valisi Haccâc B. Yusuf*, 147-148; Cahid Baltacı, *İslam Medeniyet Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010), 286.

¹³² İbn Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 299.; Kuteybe, *el-Ma'arif*, 1: 359.; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 296-297.; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2: 283.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 423.; Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-*

sorunları çözüme kavuşmuş, otoritesini devletin bütün sınırlarına hâkim kıldığı bir saltanat bırakmıştır.¹³³

Velid 'in yaklaşık olarak 10 yıllık hilafeti süresince¹³⁴ Emevî Devleti'nin sınırlarını en geniş noktalar ulaşmıştır. Bu dönemde geniş fütuhât hareketi başlamış olup Orta Asya ve İspanya'da devlet sınırları genişlemiştir.¹³⁵

Konumuz bağlamında Orta Asya ve çevresindeki fetih hareketlerine değinecek olursak; Velid b. Abdülmelik hilafetinde Irak valisi Yusuf b. Haccâc Horasan vilayetine Kuteybe b. Müslim'i ataması¹³⁶ ve aynı zamanda Sind gazaları için Muhammed b. Kasım'ı¹³⁷ orduların başına tayin etmesiyle geniş bir fetih hareketi başlamış oldu.

Haccâc yönetiminde Kuteybe önderliğinde Maverâünnehir'de Beykent¹³⁸, Fergana, Şaş,

Cevher, 3: 130.; İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, 2: 564.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 5.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 402.; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 168.; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1: 312.

¹³³ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1: 284-285, 312.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2: 341-345.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 115.; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 74-77.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 98.; Lewis, *The Arabs in history*, 78.; Shaban, *Islamic History*, 117.; LEVI DELLA VIDA, "EMEVLER", 4: 246.; Hasan, *İslâm Tarihi*, 1: 397.; Mevlüt Koyuncu, "Velid I" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43: 30.; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 43.

¹³⁴ İbn Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 309.; Kuteybe, *el-Maarif*, 1: 359; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 300-301.; Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî*, 2: 296.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 495-496.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütüh*, 7: 165.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 69.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 611.; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 168.; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1: 312.

¹³⁵ İbn Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 299-308.; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 298-300.; Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî*, 2: 285-289.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 429-464.; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 168.; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1: 312.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2: 332-334.; Lewis, *The Arabs in history*, 78-79.; Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, 108-111.; Will Durant, *İslâm medeniyeti*, trc. Orhan Bahaeddin (İstanbul: Tercüman Gazetesi) (Erişim 24 Temmuz 2024), 20.; Shaban, *Islamic History*, 117-118.; Üçok, *İslâm Tarihi*, 53-57.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 382-394.; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 43.

¹³⁶ Kuteybe b. Müslim Horasan'a vali olarak atanması Abdülmelik b. Mervan'ın vefatından öncesine dayanır. Akabinde halife Velid b. Abdülmelik, Yusuf b. Haccâc'ın atamalarında değişiklik yapmamıştır. Böylelikle Kuteybe tekrardan Horasan valiliğine atanmıştır. Bk. İbn Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 295.; Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, 405.; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 298.; Ya'kübî, *el-Büldân*, 133.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 424.; Ebu Said Abdülhay b. Dahhâk b. Mahmud Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbar*. ([Tahran]: Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1347hş), 248.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 6.; el-Mağribî, *Târihu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 74.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 42-43.; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 74.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2: 329.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 200.; Hasan, *İslâm Tarihi*, 1: 398.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 382-383.; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 2019), 47.

¹³⁷ İbn Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 310.; Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, 420.; Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî*, 2: 288.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 18.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 444-445.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 201.

¹³⁸ H. 87-88 tarihleri arasında fethedildi. Detaylı bilgi için bk. İbn Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 300.; Belâzürî, *Fütuhu'l-Büldân*, 405-406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 429.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütüh*, 7: 144-147.; Nerşahî, *Târihu Buhara*, 73-74.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 279.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 10-11.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 406-408.; Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtu (Hicri 93-94 = Miladi 712) = The Conquest of Khwarizm and Samarkand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VI/5 (1948), 393.; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1992), 15.

Kabil,¹³⁹ Buhara¹⁴⁰, Hârezm ve Semerkant¹⁴¹ fethedildi. Sind bölgesinde ise Muhammed b. Kasım komutasındaki ordu Deybül, Mukran ve civarını fethetti¹⁴².

Velid b. Abdülmelik'in hilafetinde devlet sınırları içerisinde dâhili ve harici sorunlar çözülmesi, huzur ve güven ortamının sağlanması aynı zamanda refahın artması Emevî yönetiminin fetih politikasına yoğunlaşmasını imkân sağlamıştır.¹⁴³ Bu bağlamda artan fetih hareketleri beraberinde iskân faaliyetlerinin yoğunluk kazanmasına olumlu manada etki etmiştir.¹⁴⁴ Gibb, bu dönemde Orta Asya ve civarında artan fetih hareketlerinin başarılı bir şekilde sonuçlanmasına şu nedenlere bağlamaktadır: İlk olarak umumi vali olan Yusuf b. Haccac'ın atadığı valilerle iletişimi, ilgi ve alakası ikinci faktör olarak atanan valilerin azim, kararlılığı ve yeteneklerini konuşturması, üçüncü faktör, valilerin orduyu oluşturan etnik unsurlarda birlik sağlaması, dördüncü faktör ise bölgedeki ganimetlerin cazibesi ve yöneticilerin Fars nüfusu ile işbirliğine girerek denge unsuru oluşturması etkili olmuştur.¹⁴⁵

Fetih münasebetiyle yapılan iskân faaliyetleri Maveraünnehir bölgesinde; Beykent¹⁴⁶, Fergana, Şaş,¹⁴⁷ Buhara, Hârezm, Semerkant,¹⁴⁸ Sind bölgesinde; Deybül şehirleridir.¹⁴⁹ Orta

¹³⁹ H. 94'de fethedildi. Detaylı bilgi için bk. İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 306.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 483.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 164-165.; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbar*, 248.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 460-461.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 168.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 110.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 53.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 15.

¹⁴⁰ H. 89-90-91 tarihleri arasında fethedildi. Detaylı bilgi için bk. İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 303.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 286.; Ya'kübî, *el-Büldân*, 123.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 439.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 289.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 23.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 422.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 75-76.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 110.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 15.

¹⁴¹ H. 93-94 tarihleri arasında fethedildi. Detaylı bilgi için bk. İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 305.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 287.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 469-472.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 155-162.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 308-309.; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbar*, 248.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 46-49.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 440-442.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 168-169.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 110.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 51-53.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 410-411.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 15.

¹⁴² H. 92-93 tarihleri arasında fethedildi. Detaylı bilgi için bk. İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 304.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 288.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 18-19.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 444-445.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 168.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.

¹⁴³ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 312.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 98-99.; Shaban, *Islamic History*, 117-119.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 397.; Koyuncu, "Velid I", 30-31.

¹⁴⁴ Karaalp, "Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları", 159.

¹⁴⁵ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 45-46.

¹⁴⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 405-406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 429-430.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 406-408.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 49-50.

¹⁴⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 416.

¹⁴⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406-408.; Ya'kübî, *el-Büldân*, 123-125.; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 77.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 55-60.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 201.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 384-387.; Ramazan Şeşen, "Buhara" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6: 363.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 49-50.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Harizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 394-413.

¹⁴⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 420.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 19.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 388.

Asya ve civarında uygulanan bu iskân politikası genel itibariyle askerî bir nitelik taşıdığına dair bir kanaate varılabilir. Fethedilen bölgelerde yapılan iskân faaliyeti yeni fetihler için ileri karakol, askeri üs niteliği taşıyabilmektedir.¹⁵⁰ Bununla beraber yörede İslamlaştırma politikasının¹⁵¹ da tatbik edildiği görülmüştür.

2.3. İskân Faaliyetlerinin Yürütüldüğü Belli Başlı Şehirler

2.3.1. Orta Asya ve Çevresi

2.3.1.1. Horasan

Horasan,¹⁵² İslam coğrafyacılarına göre bir vilayet olarak dört bölgenin bütününden oluşmaktadır. Birinci bölge: Nişabur, Kuhistân, Tabasın, Herat, Bûşenc, Bazghis, Tus'tur. İkinci bölge: Merv, Serahs, Nesa, Tâlekan, Hârezm, Buhara'dır. Üçüncü bölge: Faryab, Cûzcân, Yukarı Toharistan- Tâlekan, Huttel, Kav adiyen, Aşağı Toharistan'dır. Dördüncü bölge: Nehrin ötesi Soğd, Şaş, Nesef, Fergana ve Semerkant'tır.¹⁵³

Yukarıda coğrafi konumu belirtilen Horasan bölgesine tam anlamıyla İslam fetihleri Hz. Osman'ın hilafetine rastlamaktadır. Hz. Osman H. 29-30 (649-651) yıllarında Basra valiliğine¹⁵⁴ Abdullah b. Amr'ı tayin etmiştir. Akabinde Horasan bölgesinde yoğun bir şekilde fetih hareketliği başlamıştır.¹⁵⁵

İslam fütuhatında Horasan bölgesinde ilk iskân faaliyeti Hz. Osman'ın hilafetinde

¹⁵⁰ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 74.; Kurat, "Kutaybe Bin Müslim'in Harizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 412-413.; Karaalp, "Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları", 159-160.

¹⁵¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 420.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 160-161.; Nerşahî, *Târihu Buhara*, 78.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 55.

¹⁵² Horasan vilayetinin coğrafi olarak bulunduğu konum için Bk. Malise Ruthven - Azim A. Nanji, *Historical Atlas of Islam* (Cambridge (mass.): Harvard university press, 2004), 7, 29.; Ekler, Harita: 1, 2.

¹⁵³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2: 351.; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, 615.; Osman Çetin, "HORASAN", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 18: 234.

¹⁵⁴ Basra, Hz. Ömer hilafetinde kurulan bir şehirdir. Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali hilafetinde doğuya yapılan fetih hareketlerinden Basra valiliği sorumluluğunda idi. Horasan, Azerbaycan, Ahvaz, Sicistan, Basra valiliğine bağlı şehirlerdir. Bk. Abdülhalik Bakır, "BASRA", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 5: 109.; Casim Avcı, "KÜFE", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ANKARA: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 26: 339.

¹⁵⁵ İbn Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 161-165.; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 131-132.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 390.; Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî*, 166-168.; Ya'kübî, *el-Büldân*, 127.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 264-265.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2: 335-341.; İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, 2: 505-506.; İbn Hazm, *Esmâu'l-Hulefa ve Fütuhu'l-İslam*, 95-96.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî't- Tarih*, 2: 493-497.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10: 230.; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 123.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 40.; Çetin, "HORASAN", 18: 235.; İzzetullah Zeki, "Fetih Sonrası Horasan'ın İdari ve Siyasî Yapısı Üzerine Kısa Bir İnceleme = A Brief Examination on the Administrative and Political Structure of Khorasan After the Conquest", *Burdur İlahiyat Dergisi*
 Burdur Theology Journal
 Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
 Burdur Mehmet Akif Ersoy University Journal of Theology Faculty III/1 (2022), 7.

görülmektedir.¹⁵⁶ Bu iskân faaliyetleri kaynaklarda şöyle zikredilmektedir. Abdullah b. Amr Horasan bölgesinde yapılan başarılı askeri faaliyetlerinin duyulması yöre halkının İslam orduları karşısında sulh talep etmesine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla bu bağlamda Merv halkı, Abdullah b. Amr'dan sulh talep etmiş akabinde Âmir Hatim b. en- Numan el Bâhîlî'yi sulh yapılması adına Merv'e gönderilmiştir.¹⁵⁷ Yapılan antlaşma çerçevesinde Merv halkının, Müslümanlarla mallarının bölüşmesine ve evlerinde genişçe yer ayırmalarını Müslümanlarında bu belirtilen şeylerden başka bir şey istememesi taahhüdünde bulunulduğu belirtilmiştir.¹⁵⁸ İbn A'sem *el-Fütûh* adlı eserinde Merv 'in sulh yoluyla fethedilmesi¹⁵⁹ hususunda Abdullah b. Amr'ın Merv'e Abdullah b. Avf Hanzeli'yi tayin ettiği¹⁶⁰ ahitnamede ise Merv halkının, Müslümanlara evlerinde yer temin edeceğini ve mallarının bölüşeceğine dair bir veri bulunmamaktadır.¹⁶¹ Belâzürî *Fütûhu'l-Büldan* adlı eserinde; H. 45 yılında Muâviye b. Ebî Süfyan, Ziyad b. Ebîh Basra'ya vali olarak atamış Ziyad ise Merv'e Umeyr b. Ahmer'i¹⁶² vali olarak tayin etmiştir. Belâzürî eserinde Merv 'de Arapları ilk iskân eden olarak Umeyr b. Ahmer'i zikretmektedir.¹⁶³

Araştırmamız bağlamında Merv özelinde şu sonuçlara varılabilir: Umeyr b. Amr'ın Belâzürî de Merv 'de Arapları ilk iskân eden kimse diye belirttiği malumatın Abdullah b. Amr valiliğinde Merv 'de kendisinin başkanlığında bir faaliyetin yapıldığına dair bilgi bulunmazken H. 45'te Ziyad b. Ebîh'in kendisini Merv 'e vali olarak tayin ettikten sonra nitelik ve sayısal olarak iskân faaliyetinin yapıldığına dair müphemlik bulunmaktadır. Kanaatimizce Merv şehrinde sayısal ve niteliği bakımından net olmamakla beraber Hz. Osman hilafetinde ve Emevîler döneminde iskân faaliyetinin yapıldığını söylemek mümkündür.¹⁶⁴ Merv 'deki iskân faaliyetleri, ilk dönemlerde askeri üs, ileri karakol veya idari hâkimiyet adına asker yerleştirildiği bir yer iken ilerleyen dönemlerde ise yapılan yerleşmelerin etkisiyle bölgede

¹⁵⁶ Athamîna, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 204.; Çetin, "HORASAN", 18: 235.

¹⁵⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 392.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 167.; Ya'kübî, *el-Büldan*, 98.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 303.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 2: 495.; Zeki, "Fetih Sonrası Horasan'ın İdari ve Siyasî Yapısı Üzerine Kısa Bir İnceleme = A Brief Examination on the Administrative and Political Structure of Khorasan After the Conquest", 8.

¹⁵⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 392.; Shaban, *Islamic History*, 84-85.

¹⁵⁹ H. 31 yılında Merv sulh yoluyla feth olunmuştur. Bk. Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 302-303.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 2: 495.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10: 242.

¹⁶⁰ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 266.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 2: 474.

¹⁶¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 302-303.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2: 338-339.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 2: 495.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10: 242.

¹⁶² H. 29 yılında Umeyr b. Ahmer Taberî ve İbnü'l-Esîr göre Tus'a sefere gönderilmiş. Böylelikle Belazuri'nin Merv de ilk iskân eden kişinin Umeyr b. Ahmer'dir malumatının Abdullah b. Amr valiliğinde olmadığı sonucuna varılabilir. Bk. Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 266.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 2: 474.

¹⁶³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 396.

¹⁶⁴ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 208.; Shaban, *Islamic History*, 84-85.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 15.

merkezi şehirleşmenin olduğu söylenebilir.¹⁶⁵

H. Osman hilafetinde kaynaklarda zikredilen bir diğer iskân faaliyeti ise Sicistan ve Kabil fetihlerinde¹⁶⁶ söz konusu olmuştur. Basra valisi Abdullah b. Amr, Sicistan ve Kabil'e gaza etmek üzere Rebî b. Ziyad b. Enes b. Deyyan Harisi'yi görevlendirmiştir. İslam ordusu Sicistan ve Kabil zorla fethetti. Rebî' b. Ziyad burada bir senelik ikametinden sonra Abdullah b. Amr yanına giderek yerine birini vekil bıraktı. Bu ayrılık sonrasında Sicistan ve Kabil'de isyan patlak verdi halk valiyi kovdu. Bu gelişen olaylar neticesinde Abdullah b. Amr Abdurrahman b. Semüre'yi Sicistan'a vali atadı.¹⁶⁷ İslam orduları Sicistan ve Kabil tekrar fethetti. Abdurrahman b. Semüre askerleriyle birlikte şehre yerleşti.¹⁶⁸ Bu veriler doğrultusunda Sicistan ve Kabil'de iskâna dönük nitelik¹⁶⁹ ve nicelik¹⁷⁰ bakımından net bir malumat bulunmazken fethin kalıcılığını sağlamak adına iskân faaliyetlerinin yapıldığı yorumu yapılabilir.

Emevîler Devleti'nde Horasan'da ilk iskân faaliyetleri ise Emevîler'in kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyan hilafetinde görülmektedir. Muâviye b. Ebî Süfyan, H. 45 yılında Ziyad b. Ebîh'i Basra'ya vali olarak atadı.¹⁷¹ Akabinde aynı yıl içerisinde Umeyr b. Ahmer Merv'e vali olarak tayin etti.¹⁷² Umeyr, Arapları Merv'e ilk iskân eden kimse olarak bilinmektedir.¹⁷³ H. 51 yılında ise Ziyad, er- Rebî' b. Ziyad el- Harisi'yi Horasan'a vali olarak atadı.¹⁷⁴ Beraberinde Kûfe ve Basra halkından olmak üzere toplam 50.000 kişiyi aile fertleriyle

¹⁶⁵ Shaban göre; Abdullah b. Amr valiliğinde Emevî ordusu tarafından Horasan'a yapılacak seferleri güvence altına alma, bölgede hâkimiyetini sürdürmek amacıyla Merv 'de yapılan sulh antlaşması gereğince bölgeye 4.000 kişilik askerî garnizon konuşlandırıldı. Anlaşmaya göre Mervliler evlerinde, köylerinde Müslüman askerlere yer temin edeceklerdi. Bk. Shaban, *Islamic History*, 84-85.

¹⁶⁶ Hz. Ömer döneminde feth olunmuş olup halifenin vefat etmesiyle halkın isyan etmesiyle Müslümanların idaresinden çıkmıştır. Bk. İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 2: 497.

¹⁶⁷ İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 167.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 385.; İbn Hazm, *Esmâu'l-Hulefa ve Fütûhu'l-İslâm*, 94-95.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 2: 497-498.; Fatih Erkoçoğlu, "Hz. Osman Dönemi Orta Asay (Horasan) Fetihleri", *Hazreti Osman*, (2020), 87-88.

¹⁶⁸ İbn Hazm, *Esmâu'l-Hulefa ve Fütûhu'l-İslâm*, 94-95.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2: 339-340.; Shaban, *Islamic History*, 85.

¹⁶⁹ * İskân yapılan topluluk hakkında etniği, kabilesi, geldiği yer hakkında malumatları kapsamaktadır.

¹⁷⁰ * Sayısal veriler kastedilmektedir.

¹⁷¹ İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 207.; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 203-204.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 396.; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 5: 195.; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 218.; Ya'kûbî, *el-Büldan*, 128.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 215.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 4: 301-302.; Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, 3: 16.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 3: 44.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 5: 212-213.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11: 168.; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1: 280.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 58.; Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, 105.; Hasan, *İslâm Tarihi*, 1: 371.; Shaban, *Islamic History*, 86.; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 2: 303.; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 15.; İrfan Aycan, "ZİYÂD b. EBÎH", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2013), 44: 481.

¹⁷² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 396.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 224.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 3: 49.; Hasan, *İslâm Tarihi*, 1: 371.

¹⁷³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 396.; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 15.

¹⁷⁴ Ya'kûbî H. 44'de vali olarak atandığını belirtmiştir. Diğer kaynakların tümünde ise H. 51 yılında tayin edildiği belirtilmiştir. Bk. İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 211.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 396.; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 5: 222.; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 222.; Ya'kûbî, *el-Büldan*, 128-129.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 286.;

birlikte Horasan'a yerleştirdi.¹⁷⁵ Horasan'da yapılan iskân faaliyeti hakkında tarihî kaynaklarda şöyle zikredilmektedir: Taberî' ye göre H. 45 yılında Ziyad b. Ebîh, Horasan'ı yönetmesi adına Halid b. Abdullah b. el- Hanefî'ye emirname yazdı. Ardından er- Rebî' b. Ziyad el- Harisi'nin önderliğinde aile fertleriyle beraber 25.000 Basra halkından, Abdullah b. Ebî Akil önderliğinde 25.000 kişi ve toplamda 50.000 kişi er- Rebî' b. Ziyad el- Harisi sorumluluğunda Horasan'a gönderdi.¹⁷⁶ Aynı kaynakta H. 51 yılında Ziyad b. Ebîh'in er- Rebî' b. Ziyad el- Harisi'yi Horasan'a atadığı ve beraberindeki insanları oraya yerleştirdiğı belirtmektedir.¹⁷⁷ Belâzürî ile İbnü'l-Esîr H. 51 yılında er- Rebî' b. Ziyad el- Harisi'nin Horasan'a vali olarak tayin edildiğı ve beraberinde Kûfe ve Basra halklarından olmak üzere aileleriyle beraber 50.000 kişi Horasan'a yerleştirdiğı belirtmektedir. Hatta Belâzürî Horasan'da bu topluluğun nehrin kıyısında iskân edildiğini de belirtmiştir.¹⁷⁸ İbn A'sem er- Rebî' b. Ziyad el- Harisi'nin komutasına kalabalık bir ordu verildiğı Horasan'a gönderildiğini ifade eder.¹⁷⁹ İbnü'l Cevzî ise er- Rebî' b. Ziyad el- Harisi'nin beraberindeki kendisine bağılı olan insanları- sayısal olarak belli olmamakla beraber- Horasan'a yerleştirdiğini aktarır.¹⁸⁰ Yukarıdaki belirtilen verilerden hareketle şu sonuçlara varılabilir: Tarihsel olarak cüzi farklılıklar bulunsa da genel olarak Horasan'daki iskân faaliyetinin H. 51 yılında gerçekteştiğini belirtmek mümkündür. Sayısal veriler bakımında netlik bulunmakla beraber iskân edilen topluluğun hangi kabilelere mensup olduğına dair malumat bulunmamaktadır. Ancak Kûfe ve Basra halklarından oluştuğı sabit olarak belirtildiğinden dolayı ve Horasan'a takviye edilen askerlerin buradan desteklendiğı¹⁸¹ Muâviye b. Ebî Süfyan döneminde başlayan ordugâh şehirlere gönderilen askerlerin aile bütünlüklerini sağılama adına aileleriyle birlikte sevk edilmesi uygulamasını¹⁸² da göz önünde bulundurularak buraya yerleştirilen kabilelerin hangilerinin olabileceğıne dair öngörüle

İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi 'l-müluk ve 'l-ümem*, 5: 243.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 11: 243.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 371.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 91.; Zekeriya Güler, "Rebî' b. Ziyâd" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 34: 498.; İzzetullah Zeki, "Emevîlerin Horasan Politikası: Valiler Dönemi = Khorasan Policy of the Umayyads: the Period of the Governors", *Burdur İlahiyat Dergisi*
 Burdur Theology Journal
 Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
 Burdur Mehmet Akif Ersoy University Journal of Theology Faculty I/1 (2020), 10.

¹⁷⁵ Belâzürî, *Fütûhu 'l-Büldân*, 396.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 226, 286.; İbn A'sem, *Kitâbü 'l-Fütûh*, 4: 316-317.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî 't- Tarih*, 3: 49, 83.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi 'l-müluk ve 'l-ümem*, 5: 243.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 31.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 303.; Güler, "Rebî' b. Ziyâd", 34: 498.; Aycan, "ZİYÂD b. EBÎH", 44: 482.; Zeki, "Emevîlerin Horasan Politikası", 34.; Zeki, "Fetih Sonrası Horasan'ın İdari ve Siyasî Yapısı Üzerine Kısa Bir İnceleme = A Brief Examination on the Administrative and Political Structure of Khorasan After the Conquest", 9.

¹⁷⁶ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 226.

¹⁷⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 286.

¹⁷⁸ Belâzürî, *Fütûhu 'l-Büldân*, 396.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî 't- Tarih*, 3: 83.

¹⁷⁹ İbn A'sem, *Kitâbü 'l-Fütûh*, 4: 316-317.

¹⁸⁰ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi 'l-müluk ve 'l-ümem*, 5: 243.

¹⁸¹ Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 92.

¹⁸² Athamina, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 204.; Çetin, "HORASAN", 18: 235.

bulunulabilir. Hz. Ömer hilafetinde kurulan Basra ve Küfe şehirlerine iskân faaliyetini göz önüne aldığımızda o dönemde kabileler arası denge gözetilerek her mahalleye bir kabilenin iskân edileceği Ahmas- şehrin beş mahalleye bölünmesi- ile Seba- şehrin yedi mahalleye bölünmesi- sistemleri uygulanmıştır.¹⁸³ Ziyad b. Ebîh'in valiliğinde Basra da Ahmas, Küfe'de Erba' sistemini uygulamıştır.¹⁸⁴ Buradan hareketle Horasan'da yapılan iskân faaliyetinin Ahmas veya erba' sistemi dikkate alınarak yapıldığını söylemek mümkündür. Aksi halde Hz. Ömer hilafetinde Küfe 'de yapılan yerleşim planı kabile birliği esasına dayanmadığından dolayı bölgesel sorunlar çıkmış Hz. Ömer, Seba sistemine göre tekrardan yerleştirmiştir.¹⁸⁵ Ziyad b. Ebîh ise kabileler arası dengeyi sağlamak adına valiliğinde bu yerleşim planını uygulamıştır.¹⁸⁶ Horasan'daki iskân faaliyetindeki insan topluluğunun menşei Küfe ve Basra olmasında hareketle orada yapılacak olan yerleşim planının kabile esasına dayanarak geçmişten gelen kümülatif deneyimsel tecrübe olarak Ahmas sisteminin tekrardan uygulanabileceği ihtimal dâhilindedir. Buna göre yapılacak yerleşim planında şu kabile mensuplarının iskân edilmesi kuvvetle muhtemeldir: 1. Ezd, 2. Temim, 3. Bekr, 4. Abdülkays, 5. Ehl-i Aliye (daha çok Kuzey Arapları)'dir.¹⁸⁷ Bu kabileler arasında Temim ile Bekr arasında bir rekabet ve anlaşmazlık bulunduğu, Ezd kabilesinin bu durumda ikisine karşı tarafsız bir tutum takındığından ve dönemin valisi Ziyad b. Ebîh 'in bu kabileyi desteklemesinden ötürü devlet yöneticileri, idareciler bu kabileden seçilmiştir.¹⁸⁸ Nitekim Mühelleb b. Sufre Ezdli biri olarak Merv'den Buhara'ya yapılan seferlere katılması, orduyu komuta etmesi ilerleyen süreçte Horasan valisi olarak tayin edilmesi bu çıkarımı doğrulamaktadır.¹⁸⁹

İskânın yapılış amacı konusunda Ziyad b. Ebîh öncesi Horasan'da yapılan fetihlere baktığımızda Hz. Osman zamanında fethedilen yerlerin zamanla, istikrarsızlık, otorite boşluğu, iç siyasi karışıklıklar yüzünden hilafetin hâkimiyet alanından çıktığını ve daha sonra tekrar

¹⁸³ Lewis, *The Middle East*, 56-57.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 79-80.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 149-150.; Koçyiğit, "İskân", ek-1: 651-652.

¹⁸⁴ Shaban, *Islamic History*, 87.; İsmail YİĞİT, "İSKÂN", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ANKARA: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), ek-1: 653-654.; Bakır, "BASRA", 5: 110.

¹⁸⁵ Koçyiğit, "İskân", ek-1: 652.

¹⁸⁶ Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 116.; Shaban, *Islamic History*, 87.; YİĞİT, "İSKÂN", ek-1: 654.

¹⁸⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 268.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 289-291.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 431.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 189.; Bakır, "BASRA", 5: 110.; Koçyiğit, "İskân", ek-1: 652.; YİĞİT, "İSKÂN", ek-1: 653-654.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 3: 49.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 190-191.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 40.

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 3: 54, 198.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 40.; İrfan Aycan, "MÜHELLEB b. EBÜ SUFRE", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ANKARA: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 31: 510.; Hüseyin Algül, "EZD (Benî Ezd)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1995), 12: 47.; İzzetullah Zeki, "Emevîlerin Horasan Politikası: Valiler Dönemi = Khorasan Policy of the Umayyads: the Period of the Governors", *Burdur İlahiyat Dergisi* / *Burdur Theology Journal* / *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / *Burdur Mehmet Akif Ersoy University Journal of Theology Faculty I/1* (2020), 10.

fethedildiğini görmekteyiz.¹⁹⁰ Bu bağlamda yapılan iskân faaliyetinin askeri bir nitelik olarak eylemsel açıdan fethedilen yerlerde hâkimiyetin tesis edilmesi, fethin kalıcılığını sağlama amaçları taşıdığı; işlevsel boyutta ise yeni fetihler için ileri karakol ve askeri üs fonksiyonu taşıdığını belirtmek mümkündür.¹⁹¹ Bu konuda Batılı Oryantalistler tarafından ortaya atılan görüşler ise şu şekildedir: Ziyad b. Ebîh Kûfe'ye tayin edildikten şehre dönük uygulamalarından ötürü Kûfe halkı Mugîre b. Şube'nin-eski vefat eden valinin-müşamahakarlığından cesaret bularak Ziyad'a karşı ayaklandı. Bu isyan hareketi Ziyad b. Ebîh tarafından kolaylıkla bastırıldı. Irakeyn valisi, farklı kabilelerden oluşmak üzere 4 bölük oluşturdu her bir bölüğün başına devlet tarafından bir sorumlu atadı. Akabinde Kûfe'den 50.000 bedevi Horasan'a diğer bedevilerin yanına gönderildi.¹⁹² Bir diğer görüşe göre Ziyad b. Ebîh Kûfeli askerlerden her biri farklı kabilelerden oluşmak üzere 4 bölük oluşturdu. Her bölüğün başına devlet tarafından bir sorumlu atadı. Aynı şekilde Basralı askerlerden her biri farklı kabilelerden oluşmak üzere 5 bölük oluşturdu. Her bölüğün başına devlet tarafından bir sorumlu atadı. Akabinde Kûfe ve Basra halklarından olmak üzere kalabalık bir topluluğu Horasan'a gönderip, oraya yerleştirdi. Bu bağlamda bu iskân faaliyetinin siyasi amaçlı yapıldığı ileri sürmenin mümkün olduğu belirtilmektedir.¹⁹³ Bir diğer hâkim görüşe göre ise Kûfe ve Basra vilayetlerinin yoğun göç alması, kabileler arasında nüfus farklılıklarının çoğalmasıyla Hz. Ömer döneminden beri uygulanan yerleşim planının işlevini yitirmesiyle beraberinde yeni bir düzenleme yapılmasına ihtiyaç duyuldu. Ziyad b. Ebîh'in valiliğinde kabile dengesinin oluşması, asayiş ve güvenliğin temini adına birtakım uygulamalar faaliyete girdi. Buna göre divan kayıtlarında bulunan ölümler kayıttan silinecek böylelikle yolsuzluk ve istismarın önüne geçilecekti¹⁹⁴, aynı zamanda Kûfe'de Erba' Basra'da Ahmâs yerleşim planı uygulanacaktı. Ziyad b. Ebîh' in yaptığı bu düzenlemeler sonucunda uyguladığı sistemin dışında kalan Basra ve Kûfe divanlarında kayıtlı olmayan kabile mensupları ortaya çıktı. Asayiş ve güvenliğin tesisi, kabile dengesinin gözetilmesi adına Irak umumi valisi, uyguladığı sistem dışında kalan

¹⁹⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 276-277.; Çetin, "HORASAN", 18: 235-236.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 40.; Erkoçoğlu, "Hz. Osman Dönemi Orta Asay (Horasan) Fetihleri", 96.

¹⁹¹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 280.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 31.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*, 15.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 303.; Aycan, "ZİYÂD b. EBÎH", 44: 482.; Erkoçoğlu, "Hz. Osman Dönemi Orta Asya (Horasan) Fetihleri", 96.

¹⁹² Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 66.; Üçok, *İslam Tarihi*, 29.

¹⁹³ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 60.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 92.

¹⁹⁴ Kûfe ve Basra'ya yerleşen kabilelerin geliş tarihlerine göre değişiklik gösteren atiyeler verilmekte idi. Kûfe ve Basra'nın yoğun göç almasıyla ödemeler konusunda sorunlar baş gösterdi. Kanaatimizce bu sorunlar savaşa giden erkek üyelerin ölümü söz konusu olduğundan divan defterinden düşülmemesi ve atiyelerin verilmeye devam etmesi ve aynı zamanda Irak dışından gelen Kûfe ve Basra'da bulunan kabilelerle akrabalık bağı bulunan kimselerin buraya yerleşmesi neticesinde kabile dengesinin bozulması, idari olarak yönetimi zorlaştırmış, asayiş ve güvenliği tehlikeye sokmuştur. Ziyad b. Ebîh bu kayıt dışılığı sonlandırmak, asayiş ve güvenliğin tesisi adına önlemler almıştır. Bk. Shaban, *Islamic History*, 86-87.

Basra ve Kûfe halklarından oluşmak üzere 50.000 kişiyi aile fertleriyle beraber Horasan'a yerleştirdi. Bu iskân faaliyetiyle Kûfe ve Basra'daki asayiş ve güvenliğin tesisi amaçlandı aynı zamanda Horasan'da fethin kalıcılığını sağlamak ve yeni fetihler için askeri bir destek verilmiş oldu.¹⁹⁵

Kanaatimizce bu görüşler bağlamında Ziyad b. Ebîh Basra valiliğinde Hucr b. Adiyy muhalefetiyle karşılaştığını ancak geniş çaplı bir isyan hareketinin gözlemlenmediği görülmektedir.¹⁹⁶ Kaynaklarda Ziyad b. Ebîh' in Kûfelilerin muhalefetine dönük tehditvari bir söylemi mevcuttur. Buna göre Ziyad, mealen Kûfelilere “Kendinize çeki düzen vermezseniz sizin yerinize buraya-Kûfe’ ye- başka bir kavim yerleştiririm” demiştir. Akabinde Kûfelilerin Ziyad'ın istekleri doğrultusunda hareket ettiği görülmüştür.¹⁹⁷ Bu verilerden hareketle Basra ve Kûfe 'deki asayişin sağlanması, kamu düzeninin tesis edilmesi, kabileler arası dengenin gözetilmesi amacıyla bazı kabilelerin Horasan'a gönderilebileceği hususu ihtimal dâhilinde mümkündür.¹⁹⁸

Abdûlmelik b. Mervan hilafetinde ise dönemin koşullarının getirdiği sonuçlar gereği vefatına yakın zamanlarda Horasan'da kısa çaplı fetih hareketleri görülmektedir. Bu fetih hareketleri nitelik olarak pek önemli sonuçlar doğurmasa da ileriye dönük geniş bir fütuhât oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Horasan özelinde iskân faaliyetlerinin rastlanılmadığını belirtebiliriz.¹⁹⁹

Velid b. Abdûlmelik'in hilafetinde Irak umumi valisi Yusuf b. Haccâc' ın etkisi, Horasan valisi Kuteybe b. Müslim'in²⁰⁰ yönetimi ve becerisi ile²⁰¹ Maveraünnehir ve çevresinde geniş bir fütuhât hareketi²⁰² muvaffak oldu.²⁰³ Bu kapsamlı fetih hareketi

¹⁹⁵ Shaban, *Islamic History*, 86-88.

¹⁹⁶ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 253-266.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 3: 69-81.; Shaban, *Islamic History*, 89.; Casim Avcı, “KÜFE”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ANKARA: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 26: 340.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 3: 70.

¹⁹⁸ Vaglieri, “Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri”, 1: 92.; Aycan, “ZİYÂD b. EBÎH”, 44: 482.

¹⁹⁹ *Detaylı bilgi için bk. “B.2.2. Abdûlmelik b. Mervan'ın hilafeti” adlı konu başlığı.

²⁰⁰ İbn Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 295.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 405.; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 298.; Ya'kûbî, *el-Büldân*, 133.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 424.; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbar*, 248.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 6.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 42-43.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 74.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 329.; Barthold vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 200.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 398.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 382-383.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 47.

²⁰¹ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 45-46.

²⁰² Orta Asya ve çevresi özelinde gerçekleşen fetih hareketliliği hakkında harita için Bk. İsmail Raci Faruki, *İslam Kültür Atlası* (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1999), 243.; Ekler, Harita: 3.

²⁰³ İbn Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 299-308.; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 298-300.; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2: 285-289.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 429-464.; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 168.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 332-334.; Lewis, *The Arabs in history*, 78-79.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 108-111.; Üçok, *İslam Tarihi*, 53-57.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 382-394.; Atçeken, “Emevîlerin Siyasî Tarihi”, 43.; Kurat, “Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samarkand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)” 393-400.

beraberinde iskân faaliyetlerinin de yoğunluk kazanmasını imkân sağlamıştır.²⁰⁴

Kuteybe b. Müslim H. 87-88 yılında Beykent'e gaza düzenledi.²⁰⁵ Beykentliler soğdlulardan ve çevre illerden Kuteybe'nin ordusuna karşı mücadele edebilmek için yardım talebinde bulundular. Bu taleplerine olumlu karşılık olarak kalabalık bir ordu ile destek görmüş akabinde Kuteybe'nin ordusunun geçebileceği yollar kapatılmıştı. Yaklaşık 2 ay süren bu süreç sonunda Kuteybe ordusu Beykentliler ve destekçilerini bozguna uğrattı. Beykentliler savaş meydanın terk ederek şehre sığındılar. İslam ordusu şehrin surlarına dayandığında Beykentliler sulh talebinde bulundular. Kuteybe b. Müslim sulh taleplerine olumlu karşılık verip başlarına kendisinin bir vekili ile küçük bir askeri birlik bırakarak şehirden ayrıldı. Şehirden ayrılır ayrılmaz 5 saatlik²⁰⁶ mesafede iken Beykentliler sulhu bozduğunu, bıraktığı Naib'in ve askeri birliğin öldürüldüğü haberini aldı. Bu fiili isyan hareketi olarak değerlendiren Kuteybe ordusunu geri döndürerek Beykent kuşatmaya alarak barış teklifleri reddederek şehri savaş yoluyla fethetti. Bu fetih neticesinde İslam ordusu çok fazla ganimet elde ettiği kaynaklarda belirtilmiştir.²⁰⁷

Kuteybe b. Müslim Beykent şehrini ilk başta sulh yoluyla fethettiğinden buraya kendisinin atadığı bir amil ile küçük bir askeri birliği-Taberî ve İbnü'l-Esir'e göre Kuteybe'nin dostları ve işçileri- iskân etmiştir.²⁰⁸ Kanaatimizce buradaki amaç idari hâkimiyetin

²⁰⁴ Karaalp, "Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları", 159.

²⁰⁵ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 300.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 405-406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 429.; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 73.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 279.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fî't- Tarih*, 4: 10.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 407.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 75.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Harizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 393.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 383.; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 15.

²⁰⁶ Kaynaklarda fersah olarak geçmektedir. 1 fersah, bir atın normal yürüyüş halinde katettiği mesafe olarak tanımlanır. Bk. Yusuf Halaçoğlu, "FERSAH", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 12: 412.

²⁰⁷ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 300.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 405-406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 429-432.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 144-146.; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 73-75.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 279.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fî't- Tarih*, 4: 10-11.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 407-408.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 75.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 206-207.; Hasan, *İslâm Tarihi*, 1: 398.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 383.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 393-394.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 48.; İsmail YİĞİT, "KUTHEYBE b. MÜSLİM", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ANKARA: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 26: 490.; Hasan Kurt, "Maveraünnehir Bölgesinde Fetihler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Emevîler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3: 231.; Aksu, *Emevî saltanatının Irak valisi Haccâc B. Yusuf*, 122.

²⁰⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 431.; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 73-74.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 279.; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 1: 533.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fî't- Tarih*, 4: 11.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 408.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 75.; YİĞİT, "KUTHEYBE b. MÜSLİM", 26: 490.; Zekeriya Kitapçı, "Kuteybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 29 (1984), 53-54.

benimsenmesi fethin kalıcılığını sağlamaya dönük bir faaliyettir. Nitekim Beykent halkı bu faaliyeti bir tehdit unsuru olarak gördüğünden Kuteybe ile ordusu şehri terk ettiğinden isyan bayrağını çekmiş akabinde şehir savaş yoluyla feth olunmuştu. Ayrıca Beykent şehrinin fethi Kuteybe b. Müslim'in fetih politikası ve sulh siyaseti hakkında bize bilgi vermektedir. Buna göre sulha riayet edene ılımlı yaklaşırken isyan edenlere en ağır bir şekilde karşılık verdiğini görüyoruz.

Beykent'in ele geçirilmesi Buhara'ya²⁰⁹ yapılacak fetih hareketliliğine basamak oluşturmakta idi. Nitekim H. 89 yılında Yusuf b. Haccâc'ın emir ve telkinleriyle Kuteybe b. Müslim ordusuyla beraber Buhara'ya gaza düzenledi. Kuteybe, Buhara'ya doğru ilerleyişinde Soğd, Nesef, Kiş halkları ile karşılaştı bu mücadeleyi başarıyla sonuçlandırdı. Ancak Verdân Huzah Buhara hükümdarına karşı giriştiği mücadelede Kuteybe b. Müslim başarılı bir sonuç elde edemeyip ordusuyla beraber Merv şehrine döndü.²¹⁰ İslam orduları geçmişten bu yana Buhara'yı feth etmek için birden fazla gaza düzenledi her seferinde yazları savaşılar savaş sonucunda diyet karşılığı sulh yapılır ve kışları Merv'e geri dönülürdü. Her geri dönüş akabinde Buharalılar sözlerinden ve dinlerinden döndükleri görülürdü.²¹¹ Bu döngü Kuteybe b. Müslim'in H. 90 yılında yaptığı gaza sonucunda son bulmuştur. Bu yılda Kuteybe, Buhara'ya sefer düzenleyerek Buhara birliklerini hazırlıksız yakaladı ve şehri kuşatmaya aldı. Buhara hükümdarı, Soğd ve Türklerden destek talep etti. Destek birliklerinin de gelmesiyle Kuteybe ordusu iki grup arasında sıkışmasına rağmen çetin mücadele vererek birlikleri bozguna uğratarak şehir kuşatmasını sürdürdü. Buhara hükümdarı, Kuteybe'ye karşı bir sonuç elde edemeyeceğini görünce sulh talebinde bulundu.²¹² Kuteybe, bu teklife olumlu yaklaştı

²⁰⁹ Buhara, günümüzde Özbekistan'a bağlı bir şehirdir. Bu şehir H. 54 yılında Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından Emevî hâkimiyetine alındı. Sulh yoluyla fethedilen bu şehir antlaşma gereği her yıl belli bir miktarda diyet ödemekte idi. Yapılan antlaşma her yıl yenilenmesiyle beraber İslam hâkimiyeti tam anlamıyla sağlanamamıştı. Bu doğrultuda oluşan ayaklanmalar, isyan hareketleri ile beraber zaman zaman Buhara şehri Emevî hâkimiyeti alanından çıktığı da görülmüştür. Bu süreç Kuteybe b. Müslim Buhara'yı fethetmesi ve iskân faaliyetleriyle Emevî hâkimiyeti bu bölgede tescillenmiştir. Detaylı bilgi için Bk. Şeşen, "Buhara", 6: 393.

²¹⁰ İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 302.; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 76.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 439-440.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 17.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 418-419.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 75.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 50-52.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) = The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 394.; Mehmet Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* / *The Journal of International Social Research* V/23 (2012), 152.; Zekeriyâ Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi", *Millî Kültür* V/2 (1977), 55.

²¹¹ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 76-77.

²¹² İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 303.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 442-444.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 147.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 294.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 23-24.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 422.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 77.;

Buharalılara yılda 200.000 dirhem halifeye,²¹³ 10.000 dirhem ise Horasan valisine diyet vereceklerine, Müslümanlara evlerinin ve arazilerinin yarısını vermelerine ve aynı zamanda onların masraflarını-yemi, otu, yakacak odunu- karşılayacaklarına, kaleye Müslüman muhafızların yerleştirileceğine, askeri destek sağlanacağına dair sulh yaptı.²¹⁴ Akabinde Kuteybe b. Müslim Buhara'yı sulh yoluyla fethetti.²¹⁵ Böylelikle Emevî hâkimiyeti Horasan'da tescillendi. Sahadaki askeri başarılar beraberinde diplomatik başarıları da getirmiştir. Bu bağlamda Semerkant hükümdar Tarhun, elçi göndererek Emevî hâkimiyetini tanıdığını ve haraç vermek istediğini Kuteybe'ye ilettili. Kuteybe olumlu cevap verdi akabinde sulh akd edildi.²¹⁶

Kuteybe b. Müslim, sulh maddelerinde de görüldüğü gibi Buhara'ya askeri birlik ile Müslüman Arapları yerleştirmiştir. Bunun yanında iskân edilen topluluğun hayatlarını idame ettirmesini sağlayacak tedbirler almıştır. Ayrıca Horasan bölgesinde hiç uygulanmayan bir askeri strateji Buhara'da uygulamaya koyulmuştur. Buna göre Buhara halkından belirli sayıda askeri birlik Kuteybe'nin ordusuna müdahil olacaktı.²¹⁷ Gibb, Kuteybe'nin bu uygulamasını fethedilen yerlerde arkada isyan edecek muhalif bir hareketin oluşmasını engellemek adına ortaya koyduğu belirtir. Aynı zamanda Orta Asya'daki fetihlerin hızlanması ve başarıyla sonuçlanmasının bu uygulamanın etkisi olduğunu dile getirir.²¹⁸ Buhara halkı ile Emevî Devleti arasında aidiyet bağı oluşturma gayesi de ihtimaller dâhilinde mümkündür. Bu veriler doğrultusunda kanaatimizce Buhara'da Emevî hâkimiyetinin sağlanması fethin kalıcı olmasına dönük politikalar güdüldüğünü söyleyebiliriz.

Emevî Devleti'nin Kuteybe b. Müslim tarafından Buhara'da uygulamaya konan iskân

Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 52.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 384.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 49.; Kurt, "Maveraünnehir Bölgesinde Fetihler", 3: 232.; YİĞİT, "KUTAYBE b. MÜSLİM", 26: 491.

²¹³ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 147.; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 84.

²¹⁴ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 84.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 201.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 384.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 52.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 394.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 49.; YİĞİT, "KUTAYBE b. MÜSLİM", 26: 491.; Şeşen, "Buhara", 6: 363.

²¹⁵ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 303.; Ya'kübi, *Târîhu'l-Ya'kübi*, 2: 286.; Ya'kübi, *el-Büldan*, 123.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 439.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 289.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fî't-Tarih*, 4: 23.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 422.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 75-76.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 110.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 384.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*, 15.; Aksu, *Emevî saltanatının Irak valisi Haccâc B. Yusuf*, 122.

²¹⁶ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 52.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 384.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 49.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 394.

²¹⁷ Gibb, Sa'd b. Osman B. Affân Horasan valiliğinde Semerkant fethi sebebiyle yapılan anlaşmada ilk kez Emevî ordusuna Semerkantların asker vermesi istediği görüşünü ihtimaller dâhilinde olabildiği mümkün olduğunu bu uygulamanın daha önce Araplar tarafından uygulandığını ancak Kuteybe tarafından Horasan'da yeni bir uygulama olarak görülme durumunun daha mümkün olduğunu belirtir. Bk. Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 56-57.

²¹⁸ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 56-57.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 399.

politikasına dönük faaliyetler: Şehre askeri birliğin yerleştirilmesi, Müslüman Arapların ikame edeceği ev ve arazilerin tahsis edilmesi, mescid inşa edilmesi, Buharalıların İslam'a ısındırılması adına teşvik edici uygulamalar yapılması zikredilebilir.²¹⁹ Bu iskân faaliyetinin sayısal olarak büyüklüğü konusunda net bilgi bulunmaz iken hangi kabilelerin nereye ikame edildiği hususunda malumat bulunmaktadır. Bu malumata göre Buhara şehir merkezine açılan 7 kapının bulunduğu ve bu kapılardan birincisi olan tek, çarşı ve pazar bağlantılı Attarlar kapısından Nûn kapısına kadar olan alana Rebî'a ve Mudar kabilelerini diğer taraflara ise Yemenli kabileler yerleştirilmiştir.²²⁰ Kuteybe bunun yanı sıra Buhara'da yerleşik olan Zerdüştlük dininin etkisini kırmak için baskıcı bir tutum sergilemiş örneğin Buhara'nın fatihi Horasan valisi, Zerdüş Kuskusan ailesine ait malların ve evlerin yarısının Araplara taksim edilmesi emrini verdi ve bu konuda kararlı bir duruş sergiledi. Sonraki süreçte ise bu uygulamalara tepkisel olarak karşı çıkıp protesto amaçlı Zerdüş Kuskusan ailesi, şehri terk ederek Buhara dışına yerleşmişlerdir. Onlardan boşalan yerlere ise Arap göçmenler yerleştirilmiştir.²²¹

Kuteybe b. Müslim iskân faaliyetlerinin yanı sıra yöre halkını İslamlaştırmaya dönük uygulamaları da mevcuttur. Bu uygulamalar: Mescidin ve namazgâhın inşası, namaza katılan mühtedilere para verileceğinin belirtilmesi, Buharalıların Arapça bilmemesinden dolayı Kur'an'ın Farsça okunabileceğinin belirtilmesi, Zerdüştlüğün ritüellerinin yasaklanması, İslam şeriatının uygulanacağını belirtilmesi, halkın ibadet yapmalarının mecburi tutulması şeklinde sıralanabilir.²²² Bunun yanı sıra Nerşahî 'ye göre: Kuteybe, Buharalıların Araplara evlerini ve arazilerini paylaşmaları emretmesindeki amaç onların kalplerine İslam dinini yerleştirmektir. Ona göre yöre halkı evlerini Müslüman Araplarla paylaşarak İslam dinini daha yakından tanıma fırsatı elde edecekti.²²³

Buhara'daki İslamlaştırma faaliyetleri, iskân politikasının bir gereği olarak tanımlanabilir. Fethin kalıcılığını sağlamak için sadece bir bölgenin demografik yapısını değiştirmek yeterli olmayıp aynı zamanda toplumsal, zihni bir dönüşümünde beraberinde planlanması, uygulamaya konulması önem arz etmektedir. Örneklik olması bakımında

²¹⁹ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 77-78, 84.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 55-56.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 201.; Zekeriya Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi 2", *Milli Kültür* 1/3 (1977), 51-55.

²²⁰ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 84.

²²¹ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 52.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 55-56.; Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", 154.; Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi 2", 52.

²²² Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 77-79, 82.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 110.; Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi 2", 52-55.; Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", 153-155.

²²³ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 84.

Buhara'nın fethinden yaklaşık olarak 4 yıl sonra ilk mescidin inşa edilebilmesi fikri, zihni toplumsal dönüşümün zaman aldığını göstermektedir.²²⁴ Bu bakımdan İslamlaştırma, fethin benimsenmesi, devlete aidiyet bağının oluşması, fethin muhalif unsurların etkisini azaltmak için önemli bir husustur.²²⁵ Bu bağlamda Kuteybe b. Müslim iskân politikasının bir gereği ve tamamlayıcısı olarak Buhara'da İslamlaştırma politikasının uyguladığını söylemek mümkündür.

Mevcut verilerden hareketle Emevî Devleti'nin Buhara özelinde uyguladığı iskân politikası hakkında şu sonuçlara varılabilir: Buhara'da fetih münasebetiyle iskân faaliyetlerinde yapıldığı, iskân politikasının tamamlayıcısı olarak İslamlaştırma faaliyetlerinin yürütüldüğü, Emevî hâkimiyetinin sürdürüle birliğini, fethin kalıcılığının ve kamu otoritesini tesisinin amaçlandığı görülmektedir. Buhara da yer yer ayaklanmaların görüldüğü dönemler bulunsa da bu yöneticilerin yaptığı- evlerin arazilerin Araplara bölüştürülmesi, Zerdüşt zengin asilzadelerin Cuma ibadetini yapmaya zorunlu kılınması vb.-uygulamalardan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Kuteybe önderliğinde Buhara'da uygulanan iskân politikası dönemsel bazda olumlu sonuçlandığı, halkın kitleler halinde İslam'ı benimsediğini söylenilmese de varlığından haberdar olduklarını sayılarının azımsanmayacak düzeyde olduğu söylenebilir. Ayrıca bu yapılan iskân faaliyetler neticesinde Buhara, askeri nitelik olarak Maveraünnehir'de yeni yapılacak fetihler için askeri üs, ileri karakol konumunda işlev gördüğünü söylemek mümkündür.

H. 93 yılında Emevî orduları Semerkant gazası için hazırlıklar sürdürürken Hârezm hükümdarı,²²⁶ Kuteybe b. Müslim'e gizli bir şekilde elçi göndererek kendi ülkesindeki iktidarı için tehlike oluşturan, otoriteye boyun eğmeyen, başı buyruk davranan kardeşi Hurrazad²²⁷ ve taraftarlarını bertaraf etme ve kendisine teslim etme koşuluyla şehri teslim edeceğini ve vergi vereceğini bildiren bir mektup iletir. Buna mukabil Kuteybe b. Müslim olumlu yanıt vererek Soğd'a sefer düzenliyormuş izlenimi verip orduyu Hârezm'e sürmüştür. Harzemşah, Kuteybe'nin Soğd seferi düzenleyeceğini belirterek iç kamuoyu ve bürokrasiyi rahatlatmış hatta eğlence tertip ederek Kuteybe'ye karşı koyamayacak bir hazırsızlık oluşturmuştur. Akabinde Hârezm'in sınırlarına Kuteybe'nin ordusu dayandığı haberleri Harzemşah'a ve beraberindekilere ulaşınca çözüm olarak sulh yapılması ne gerekiyorsa verip gönderilmesi

²²⁴ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 78.; Kurt, "Maveraünnehir Bölgesinde Fetihler", 3: 233.; Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi 2", 52.

²²⁵ Hasan Kurt, "Orta Asya'da İslâm'ın Yayılışı: İstekle mi Zorla mı?", *Orta Asya'da İslâm -Temsilden Fobiye- (Editörlü Kitap)* I (2012), 256-260.; Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", 154-155.

²²⁶ İbn A'sem Hârezm hükümdarının adının Canga olduğunu belirtir. Bk. İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 155.

²²⁷ Taberî, Harzemşah'ın kardeşine Harzaz veya Hurrazaz diye zikreder. Bk. Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 469.

kararlaştırılmıştı. Bu teklif herkes tarafından makbul gözükmüştü. Harzemşah fil şehrine-Semerkant-²²⁸ giderek Kuteybe'ye 10.000 yardımcı asker desteği sağlayacağına, mal vereceğine aynı zamanda Kuteybe'nin de Hamcird hükümdarına karşı Harzemşah'ı destekleyeceğine dair sulh yaptılar.²²⁹ Böylelikle H. 93 Hârezm sulh yoluyla feth olundu.²³⁰ Belâzürî ve İbn A'sem de Hamcird diye bir hükümdarın varlığına dair bir malumat bulunmamakla beraber Harzemşah'ın kardeşi Hurrezad olması veya çevresindeki dihkanlardan birisi olması kuvvetle muhtemeldir.²³¹

Harzemşah'ın Kuteybe ile sulh yaptığıının duyulması Hurrezad ve taraftarları tepkisine yol açmış akabinde mücadele etmek adına fil şehrine çekilip mukavemete girişmişlerdi. Kuteybe b. Müslim, kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i Hurrezad ve taraftarlarının üzerine sefere yolladı. Sonuç itibariyle Abdurrahman 4.000 kişiyi esir aldı akabinde Kuteybe'nin buyruğu ile Hurrezad ve taraftarlarını Harzemşah'a teslim etti.²³² Harzemşah'ı bölgeden sorumlu hükümdar olarak bıraktı akabinde İyâs b. Abdullah'ı vali, maliyeden de Ubeydullah b. Ebî Ubeydullah'ı sorumlu atayarak şehirden ayrıldı. Hârezm'de bir müddet sonra halk ayaklanarak kendilerine ihanet etmesi sebebiyle hükümdarlarını öldürdüler. Kuteybe ise atadığı sorumluların zayıflık göstermesinden dolayı cezalandırdı. Mugire b. Abdullah komutasında orduyu Hârezm'e gönderdi akabinde isyan bastırıldı.²³³ Kuteybe ikinci kez Hârezm fethedildikten sonra Ubeydullah b. Müslim vali,²³⁴ Askacamuk hükümdar tayin etti, böylece yönetim hanedan soyundan ayrıldı. Şehirde okumuş, bilgili, Hârezm örf ve adetlerine hâkim

²²⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 471.

²²⁹ İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 305.; Ya'kûbî, *el-Büldân*, 133.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 470.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 308.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî't- Tarih*, 4: 46.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 59.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 200.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 51.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 385.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 396-399.

²³⁰ İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 305.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 469-471.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 155-157.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 308.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî't- Tarih*, 4: 46.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 439.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 168-169.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 59-60.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 400.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 51.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 385.

²³¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 155-157.

²³² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 470.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 156-157.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî't- Tarih*, 4: 46.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 439.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 59.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 51.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 386.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 399.

²³³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 480-481.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî't- Tarih*, 4: 50.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 60.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 400.

²³⁴ Belâzürî 'ye göre Kuteybe'nin kardeşi Ubeydullah b. Müslim, Yakubi'ye göre Abdullah b. Ebî Abdullah el Kermani, vali olarak atanmıştır. Bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 287.

olan kimseleri ülkenin dört bir yanına dağıttı. Böylelikle İslamiyet’le zihni bir dönüşüm amaçlanmıştı.²³⁵

Kuteybe’nin Hârezm fethi ile alakalı uyguladığı iskân politikasına dönük kaynaklarda bir malumat bulunmamakla beraber şehre vali ve maliyeden sorumlu ataması, hükümdarları belirlemesi hâkimiyetin tamamıyla Emevî Devleti’ne geçtiğini göstermektedir. Bununla beraber önümüzde Buhara örneğini göz önünde bulundurarak kısıtlı verilerden hareketle Kuteybe’nin burada iskân faaliyetinde bulunması imkân dâhilinde mümkündür.²³⁶

Kuteybe b. Müslim, Hârezm fethinden sonra Semerkant gaza düzenleme hususunda Yusuf b. Haccâc’ tan onay almak adına mektup yazdı.²³⁷ Emevî Devleti açısından bu dönemde Semerkant durumu ise Buhara fethinden sonra yapılan sulh nameyi ihlal edilmiş dönemin hükümdarı olan Kuteybe ile antlaşma yaptığı gerekçesiyle halkı tarafından ihanetle suçlanan bir isyan hareketi ile iktidardan indirilerek öldürülen Tarhun’nun²³⁸ yerine Gurek²³⁹ getirilmişti.²⁴⁰ Tarhun, Kuteybe’nin mevlam olarak sulh akdettiği kimse idi. Aynı zamanda Semerkant, Maverâünnehir’de fethedilen yerler için tehlike oluşturmakta, hükümdarları çevre şehirlerdeki yerel ayaklanmaları teşvik edecek söylem ve kışkırtmalarda bulunma durumu mevcut idi. Emevî Devleti’nin bu coğrafyada hâkimiyet alanının genişlemesi, bölgede oluşan siyasi iklim ve beraberinde diplomatik haklılık Semerkant’a dönük fetih hareketinin önü açmıştır.²⁴¹ Bu doğrultuda Yusuf b. Haccâc’ ın onayıyla H. 93 yılı içerisinde Semerkant’a gaza

²³⁵ Ebü’r-Reyhan Muhammed b Ahmed el-Hârizmî *Biruni, *el-Asarü’l-bakiye ani’l-kuruni’l-haliye* = *Chronologie orientalischer völker*. (Leipzig : Otto Harrassowitz, 1923), 36.; Abdülkerim Özaydın, “HÂRİZM”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16: 217.

²³⁶ Gibb, *Orta Asya’da Arap fetihleri*, 60.

²³⁷ Semerkant’a dair mektubun metnini sadece İbn A’sem’in aktardığını söyleyebiliriz. İbn A’sem’e göre Haccâc, Kuteybe’ye mektup yazdı, “Semerkant’a yürüme arzusundaymışsın, Allah için gaza et” diye bildirmektedir. Buna göre Haccâc daha öncesinden dolayı yoldan veya elçi aracılığıyla ya da mektup yazarak Haccâc’a durum bilgilendirmesi yapması kuvvetle muhtemeldir. Haccâc’ da Kuteybe’nin gaza talebini onayladığına dair mektup yazmıştır. Bk. İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 7: 157-158.

²³⁸ Ya’kubi’ye göre Gurek, Tarhun’u öldürmüştür, Brockelmann göre Tarhun’un halkı tarafından azledilmiştir. Wellhausen’a göre ise Tarhun, halkı tarafından intihar edilmeye zorlanmıştır. Gibb ise Tarhun intihar ettiğini belirtmiştir. Bk. Ya’kübî, *Târîhu’l-Ya’kübî*, 2: 287.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207.; Gibb, *Orta Asya’da Arap fetihleri*, 58.

²³⁹ Semerkant hükümdarı kaynaklarda Gurek veya Gavzek adıyla anılmaktadır. Kurat’ın araştırmasına göre Semerkant hükümdarının adı Gurek olduğunu kaynaklarda geçen Gavzek diye isimlendirilen şahsın Gurek ile aynı kişi olduğunu oluşan isim farklılığının sebebinin ise Soğdca dilinin telaffuzundan kaynaklandığını belirtmektedir. Bk. Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 474.; İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 7: 158.; İbnü’l-Esir, *El Kâmil fi’t-Tarih*, 4: 49.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 12: 441.; Gibb, *Orta Asya’da Arap fetihleri*, 61.; Bartol’d vd., *Mongol, istilâsına kadar Türkistan*, 200.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 53.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.; Kurat, “Kuteybe Bin Müslim’in Hârizm ve Semerkand’i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) = The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)”, 305.

²⁴⁰ Ya’kübî, *Târîhu’l-Ya’kübî*, 2: 287.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.; Kurat, “Kuteybe Bin Müslim’in Hârizm ve Semerkand’i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) = The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)”, 305.

²⁴¹ Ya’kübî, *Târîhu’l-Ya’kübî*, 2: 287.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 472-473.; İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 7: 158.; İbnü’l-Esir, *El Kâmil fi’t-Tarih*, 4: 47.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207.; Gibb, *Orta Asya’da Arap fetihleri*, 64.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 52.; Kurat, “Kuteybe Bin Müslim’in Hârizm ve Semerkand’i Zabtı

yapılması kararlaştırıldı.²⁴² Kuteybe b. Müslim Semerkant'a düzenlenecek gazanın gizlilik içerisinde yürütülmesini planlıyordu. Bu doğrultuda ordusuna Merv'e gidileceğini ilan edip süreç içerisinde Semerkant'a yönlendirmişti. Emevî ordusu Semerkant'ı kuşatmaya almasıyla²⁴³ Semerkant hükümdarı Gurek, bu muhasaranın uzun süreceğini öngörerek Kuteybe'nin ordusuna karşı Şaş,²⁴⁴ Fergana, Türklerden yardım talep etmişti. Gurek'in destek talebi olumlu karşılanmış olup seçilmiş, donanımlı askeri birlikler ile beraber Kuteybe'nin karargahına gece baskını yapmak üzere harekete geçilmişti. Bu durumdan haberdar olan Kuteybe, Salih b. Müslim komutasında seçilmiş donanımlı kimselerden oluşan bir kuvvet ile karşılık verdi. Akabinde Semerkant'a destek için gelen askeri birlikler bozguna uğratılmıştı.²⁴⁵ Semerkant muhasarasında ise Emevî ordusu mancınıklar ile surlarda gedik açmasıyla askerlerin birebir sıcak temasta bulunma durumu oluştu. Bu doğrultuda Semerkant hükümdarı çözüm olarak Kuteybe'ye sulh talebinde bulundu. Kuteybe sulh teklifine olumlu karşılık vererek şu şartları öne sürdü bunlar: Acilen ödenmek üzere 2.000.000 dirhem ile her yıl ödenmek şartıyla 200.000 dirhem vergi, her sene başında sakat, çocuk ve yaşlı olmamak kaydıyla 3.000 köle verilecek, putlardaki ve mabetlerdeki ziynet, değerli madeni eşyalar Müslümanlara verilecek, şehirde mescit inşa edilecek, şehir savaşçı askerlerden arındırılacak, Kuteybe askerleriyle beraber namaz kılıp onlara hutbe irat edecek akabinde yemek yiyip şehirden ayrılacaktı.²⁴⁶ Yukarıda belirtilen sulh şartları hakkında kaynaklarda teferruata yer verilmezken sayısal olarak farklılıklar bulunmakla beraber özü itibarıyla kısmi farklılıklar bulunduğunu söylemek mümkündür. Örnek olarak Belâzürî *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde geçen bir rivayete göre Müslümanların 3 gün boyunca misafir edileceğine dair bir şartın öne sürüldüğünü belirtmektedir.²⁴⁷

Semerkant hükümdarı Gurek, Kuteybe'nin şartların kabul ederek şehrin kapısı açtırıp sulh şartlarını yerine getirdi. Horasan valisi, seçilmiş 4.000 askeriyle birlikte şehre giriş yaptı

(Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 401.

²⁴² İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 305.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 472-473.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 157-158.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 47.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 440.

²⁴³ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 305.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 472-473.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 158.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 47.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 440.

²⁴⁴ İbn A'sem sadece Şaş hükümdarından destek istendiğini ve sadece Şaşlıların destek kuvvet gönderdiğini belirtir. Bk. İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 158-159.

²⁴⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 473-474.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 158-160.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 47.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 440.

²⁴⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 287.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 160-161.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 308.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 48.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 441.

²⁴⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 407.

akabinde yemek yiyip, mescitte namaz kılıp, hutbesini irat etti.²⁴⁸ Bundan sonraki süreçte Kuteybe'nin Semerkant'ta neler yaptığına dönük kaynaklarda farklı yaklaşımlar mevcuttur. İbn A'sem *el-Fütûh* adlı eserinde Kuteybe'nin yanına katibini çağırıp Gurek ile kendi arasında bir ahitname yazdığını belirtir ve ahitname metnini paylaşır. Buna göre bu ahitname metninde musâlaha da belirtilen şartların sayısal olarak genişletildiğini dini ahkam içeren ifadelerin yer almadığını ve aynı zamanda Kuteybe ve ordusunun Semerkant terk edeceğine dair bir maddenin bulunmaması göze çarpmaktadır. Konumuz bağlamında muhteva olarak iskân faaliyetlerine dönük bir maddeye rastlanılmadığını belirtebiliriz.²⁴⁹ Belâzürî ise Kuteybe'nin Müslüman bir topluluğu Semerkant'ta bıraktığını bunlardan bir tanesinin de tefsir yazan ed- Dahhâk el-Müzâhim olduğunu zikreder.²⁵⁰ Taberî ise Kuteybe'nin Semerkant halkına mealen eşyalarını almak isteyen eşyalarını alabileceği, askerlerinin de burada kalacağını, sulh şartlarından fazlası istenmeyeceğini belirtmiştir.²⁵¹ İbnü'l- Esîr göre ise Kuteybe'nin Gurek'ten Semerkant'ın kendisine verilmesini ve şehri terk etmesini talep etmiş, Semerkant hükümdarı da itaat etmiş şehri terk etmiştir.²⁵² İbn Kesir göre ise Kuteybe halka hitaben barış şartlarında belirtilenden fazla bir şey istenmeyeceğini ancak askerlerden bir kısmı Semerkant'ta ikame edeceğini belirtmiştir.²⁵³ Bu verilerden hareketle kanaatimizce Kuteybe b. Müslim musâlaha şartlarının dışına çıkarak Semerkant'a askeri birlik yerleştirmiştir.

Kuteybe b. Müslim Gurek'in hükümdarlığını devamını onaylamış kardeşi Abdurrahman b. Müslim²⁵⁴ vali olarak atayarak beraberinde şehre bir garnizon yerleştirerek Semerkant'tan ayrılmıştır.²⁵⁵

Horasan valisi Kuteybe b. Müslim'in Semerkant'ta uygulamaya koyduğu iskân politikası hakkında elde ettiğimiz verilerden hareketle şu tespitlerde bulunulabilir: Belâzürî, Kuteybe'nin Müslüman bir topluluğu beraberinde bir din adamıyla birlikte Semerkant'a yerleştirdiğini belirtmiş.²⁵⁶ Taberî, İbnü'l-Cevzi, İbnü'l- Esir, İbn Kesir ise bir askeri birliğin

²⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 48.

²⁴⁹ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 161-162.

²⁵⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406-407.

²⁵¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 48.

²⁵² İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 49.

²⁵³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 442.

²⁵⁴ Ya'kübî, İbn A'sem, İbnü'l-Cevzi göre Semerkant'a vali olarak Abdurrahman b. Müslim atanmıştır. Taberî ve İbn Kesir göre ise Abdullah b. Müslim atanmıştır. Bk. Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî*, 2: 287.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 480.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 162-163.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 309.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 442.

²⁵⁵ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 299.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 480.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 309.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207-208.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 400.; Osman Aydın, "SEMERKANT", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Tdv Yayınları, 2006), 26: 482.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 53.

²⁵⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406-407.

şehre yerleştirildiğini belirtmiştir.²⁵⁷ Buradan hareketle Semerkant'ta askeri ve sivil yerleştirmelerin yapıldığı çıkarımında bulunmak mümkündür. Sayısal olarak iskân faaliyetinin büyüklüğü hakkında kaynaklarda malumat bulunmaz iken yerleştirilen insan topluluğunun hangi kabile mensubu olduğuna dair Ya'kûbî *el-Buldan* adlı eserinde Mudar ve Rebîa ve diğer Yemen kabilelerinin²⁵⁸ bu bölgeye yerleştirildiğini belirtmiştir.²⁵⁹ Kuteybe b. Müslim bunun yanı sıra Buhara'nın fethinde ve devamında karşılaştığı sorunları göz önüne alarak Semerkant'ın merkezinde kendi boyunduruğu altındakiler hariç olmak üzere gayr-i Müslimlerin şehrin dışında yaşamaya zorlamıştır. Bu tehcîr uygulamasıyla gayr-i müslimler, Semerkant şehrine yakın bir konuma Ferenkes adında bir şehir kurarak yerleşmişlerdir.²⁶⁰ Aynı zamanda Kuteybe Semerkant'ta güvenliği tesis etmek amacıyla valisine direktiflerde bulunarak şehre girecek her gayr-i müslim eline mühür vurulacağını ve giriş çıkışlarının takip edileceği belirtmiştir.²⁶¹

Ömer b. Abdülaziz hilafetinde ise Kuteybe b. Müslim Semerkant'taki iskân faaliyetleri şikâyet konusu olmuştur. Semerkant halkından bir heyet halifenin huzuruna gelerek Kuteybe b. Müslim'i haksız yere memleketlerinde Müslümanları iskân ettirdiğini söyleyerek şikâyetle bulunmuştur. Akabinde Ömer b. Abdülaziz sorunun çözümü adına bu adli vakaya hakem tayin etmiş. Hakem, bu hususta Müslümanların şehirden çıkarılmasını ancak Semerkantlılarla tekrar harp edilmesini kararlaştırmıştır. Semerkant halkı ise bu karar doğrultusunda oluşacak hal ve vaziyeti göze alamayarak taleplerinden vazgeçmiştir.²⁶²

Kuteybe b. Müslim Buhara fethiyle bu bölgede uygulamaya koyduğu İslamlaştırma politikasını ilerleterek Semerkant'ta da sürdürmüştür.²⁶³ Semerkant'ta mescid inşa edilmesi, Müslüman bir topluluğun yerleştirilmesi, yerleşik halkın İslam dini hakkında bilgilenmesi, tebliğ ve irşad faaliyetlerinin yürütülmesi adına din adamlarının şehre iskân edilmesi, yörede hakim olan din anlayışları ile mücadele etme, musâlaha şartlarında yer alan tek seferlik 3.000- kimi kaynaklarda 30.000 olmak üzere- kölelerin orduya kazandırılması, Müslümanlaştırılması, idari hâkimiyetin Müslümanların elinde olacak şekilde düzenlemeler yapılması, Kuteybe'nin

²⁵⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi 'l-müluk ve 'l-ümem*, 6: 309.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî 't- Tarih*, 4: 48-49.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 12: 442.

²⁵⁸ Muir, Horasan'dan çok sayıda ailelerin getirildiğini ve Semerkant'a iskân edildiğini belirtir. Bk. Muir, *The caliphate its rise, decline and fall*, 361.

²⁵⁹ Ya'kûbî, *el-Buldan*, 125.

²⁶⁰ Belâzürî, *Fütûhu 'l-Buldân*, 407.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 61.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) = The Conquest of Khwarizm and Samarkand By Kutayba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 412-413.; Aydın, "SEMERCANT", 26: 482.

²⁶¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 480.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 12: 442.

²⁶² Belâzürî, *Fütûhu 'l-Buldân*, 407.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 567-568.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî 't- Tarih*, 4: 115.

²⁶³ Zekeriya Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 25 (1983), 129.

Semerkant özelinde uyguladığı İslamlaştırma faaliyetleri olarak zikredilebilir.²⁶⁴ Kuteybe b. Müslim'in Semerkant'ta baskıcı yönetimi İslamiyet'in Aşağı Tohâristan'da²⁶⁵ yayılmasını olumsuz manada etkilemiştir. Buna rağmen Semerkant'ta uygulanan İslamlaştırma politikası bu şehrin ilerleyen dönemlerde Orta Asya'da Müslümanlığın merkez üslerinden biri olarak nitelendirilmesini sağlamıştır.²⁶⁶

Yaptığımız araştırmalar çerçevesinde edindiğimiz izlenime göre Emevî Devleti'nin Kuteybe b. Müslim öncülüğünde Semerkant'ta uyguladığı iskân politikası; bölgede fethin kalıcılığını sağlama, yeni fetihler için askeri üs işlevi görme, hâkimiyet alanındaki asayiş ve güvenliği sağlama aynı zamanda müşterek olarak İslamlaştırma politikasını da uygulayarak yöre halkı ile aidiyet bağını güçlendirme, Emevî Devleti'nin menfaat ve çıkarlarını doğrultusunda hareket etme, amacı taşıdığını söyleyebiliriz.²⁶⁷ Bu iskân faaliyetlerinde sivillerle beraber askerlerinde bölgeye yerleştirildiği görüyoruz. Bu bakımdan yapılan faaliyetlerin basit akın ve yağma amacı taşımadığını planlı olarak Maverâünnehir özelinde Emevî varlığının tescil edilmesi adına yürütüldüğünü söyleyebiliriz. Yalnız Semerkant halkı bu faaliyetleri kolonist bir hareket olarak görüp kendilerince uygun koşulların oluşması-otorite boşluğu, halife değişikliği- halinde bağımsızlık hareketleri sergilediği görmekteyiz.²⁶⁸ Bu durum iskân faaliyetleriyle yerleştirilen topluluklar adına tehlike oluşturduğunu söylemek mümkündür. Buradan hareketle yapılan fetih hareketlerinin başarılı olması kudretli valilerin dönemine rastlanıldığı fethin kalıcılığının tam olarak sağlanamamasının altında yatan

²⁶⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 287.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 160-161.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 308.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 48.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 441.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 61.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 402.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 408-410, 412-413.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 53.; Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", 117-133.; Aydın, "SEMERKANT", 36: 482.; Kurt, "Maverâünnehir Bölgesinde Fetihler", 3: 233.; Osman Gazi ÖZGÜDENLİ, "MAVERÂÜNNEHİR", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ANKARA, 2003), 28: 178.

²⁶⁵ Ceyhun Nehrinin yukarı bölgesi kastedilmektedir. Bk. Hüseyin Salman, "TOHÂRİSTAN", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 41: 214.

²⁶⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 208.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 110.; Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", 130.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*, 29.

²⁶⁷ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207-208.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 64-65.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 413-414.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 29.; Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", *Türkler IV* (2002), 276.; Zekeriya Kitapçı, "Kuteybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 29 (1984), 53.

²⁶⁸ Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 402.; Aydın, "SEMERKANT", 36: 482.; Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", 130-132.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 413.

sebeplerin başında ise valilerin yönetimde baskıcı tutumundan kaynaklandığını söylemek mümkündür.

H. 94 yılında Kuteybe b. Müslim, Buhara, Hârezm, Nesef ve Kiş halklarından 20.000 destek kuvvet isteyerek Fergana, Şaş ve Kabil'e gaza düzenledi. Gazada mukavemetle karşılaşan Kuteybe'nin ordusu direnişi kırarak bu bölgeleri fethetti. Akabinde Kuteybe şehirden ayrılarak Merv'e döndü.²⁶⁹ Belâzürî, Kuteybe'nin Fergana, Şaş şehirlerinde iskân faaliyetlerinde bulunduğunu aktarmaktadır.²⁷⁰ Gibb bu konuda Kuteybe'nin iskân faaliyetinde bulunma durumunun olabileceğini ancak coğrafi konumdan ötürü dağlık bir yer olması hasebiyle ileri karakol vazifesinde bulunabileceği ve geçici olarak iskân durumunun söz konusu olabileceğini belirtmektedir. Kuteybe'nin Merv'e dönüşü buna bir işaret olarak görüp Fergana, Şaş şehirlerinin Semerkant, Buhara gibi Horasan'a kalıcı olarak bağlandığını fikrini benimsemiş olabilme ihtimalini de dile getirmektedir.²⁷¹

Kanaatimizce Fergana, Şaş fetihlerde söz konusu diğer fethetilen şehirlerdeki gibi Kuteybe'nin sistematik olarak uyguladığı iskân politikasının burada da yürüttüğü çıkarımında bulunmak mümkündür.²⁷² Sayısal veri olarak elimizde bir malumat bulunmamakla beraber iskân faaliyetinin varlığının kuvvetle muhtemel olduğunu söyleyebiliriz.

Kuteybe b. Müslim'in Horasan'da uyguladığı fetih politikası ise yayılmacı bir anlayışı dayanmaktadır. Horasan valiliğinde gaza düzenleyeceği şehirlerde sulh taleplerini geri çevirmeyip Emevî hâkimiyetinin tanınması ve vergilerin verilmesi koşuluyla barış yapmıştır. Sulh akdinin ihlali söz konusu olduğunda ise gaza düzenleyerek şehri savaş yoluyla fethetmiştir.²⁷³ Savaş sonucunda yapılan antlaşmalarda fethedilen şehrin yöneticisi görevde bırakılıp aynı zamanda Emevî bir vali, kadı, vergi toplanmasından sorumlu görevlilerin atandığı, sivil ve askeri iskân faaliyetlerinin yapıldığı görülmektedir.²⁷⁴ Kuteybe'nin Horasan

²⁶⁹ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 306.; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tıvâl*, 299-300.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 407.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 483-484.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 164-165.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 317.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 55.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 460-461.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 168.; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbar*, 248.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 110.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 65-66.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 53.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 15.

²⁷⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 416.

²⁷¹ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 65-67.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 206.

²⁷² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 209.; Kitapçı, "Kuteybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", 53, 62, 65.

²⁷³ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 300.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 405-406.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 429-432.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 6, 14-15, 24, 45-46.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 50.

²⁷⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406-407.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 480-481.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 309.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 50.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207-208.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 102.; Kitapçı, "Kuteybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", 53-54.

özelinde yürüttüğü siyaset bütün bölgeleri hâkimiyet altına alma amacı taşımaktadır.²⁷⁵ Buradan hareketle Horasan'da yapılan faaliyetlerin gelişi güzel olmayıp planlı bir çerçevede sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Horasan halkının fetih hareketlerine bakış açısı ise bu faaliyetlerin kolonist bir hareket olduğunu uzun süreli olamayacağını daha önceden de düzenlenen akınlar ve yağmalar gibi ekonomik olarak kazançlar elde edildikten sonra bu kısa süreli hâkimiyetin son bulunacağını Emevîlerin çekileceğine dair kanaat hâkim idi. Bu hâkim anlayışın etkisi bağımsızlık hareketlerini olumsuz manada etkilemiş ise de fethi kolaylaştırmıştır.²⁷⁶ Onlara göre Kuteybe'ye para ve ganimet verildiğinde çekip gideceklerini tek amaçlarının bu olduğu dair söylemler mevcuttur. Bu söylemler fetih amacının dini boyuttan ziyade ekonomik boyutunun daha da ön planda olduğunu belirtmektedir.²⁷⁷ Kuteybe'nin ordusunda maaş ödemelerinde-ganimet- mevali- Arap ayırımının yapılması,²⁷⁸ fethedilen şehirlerde ilk işlem olarak maddi ahkâmın uygulamaya konması-Semerkant'ta Buhara'da putlarda bulunan değerli eşyaların alelacele el konması vb.-²⁷⁹ fetih işlemi tamamlandığında ganimetlerin paylaşımı sona erdiğinde ordu mensubu kabilelerin yurtlarına geri dönmek istemesi,²⁸⁰ fetihlerde elde edilen ganimetlerin cazibe etkisi savaşan askerlere bir motivasyon unsuru olması,²⁸¹ Kuteybe'nin Horasan'da yaptığı geniş çaplı başarılı fetih hareketinde üstün başarı sağlayan kendisinin oluşturduğu ordusunun arka plandaki yöneticisi Irak umumi valisi Haccâc 'ın ölümü, Süleyman b. Abdülmelik'in halifelige erişmesinin etkisi vb. sıralanan sebeplerden ötürü Kuteybe'nin Horasan'da nüfuzunun kırılmasına, askerlerinin üzerindeki otoritesinin sarsılmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum kendi komuta ettiği ordusuna dahi söz

²⁷⁵ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 51.

²⁷⁶ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 75.; Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", 131-132.; Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", *Türkler IV* (2002), 271-274.; Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya Arab Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakterleri", *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 33 (1984), 147-150.

²⁷⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 445.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 149.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 422.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 27.; Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", 125-126, 130-132.; Kitapçı, "Orta Asya Arab Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakterleri", 150-152, 163-167.; Zekeriya Kitapçı, "Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmilleri", *Diyanet İlmi Dergi* XVIII/6 (1979), 328-329, 337, 340-342.; Kurt, "Maveraünnehir Bölgesinde Fetihler", 3: 235.

²⁷⁸ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 56.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 102.; İsmet Kayaoglu, *İslam Kurumları Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1985), 48.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*, 27.; İsmail YİĞİT, "MEVÂLÎ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ANKARA: Tdv Yayınları, 2004), 29: 424-426.

²⁷⁹ İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 48.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 411-412.

²⁸⁰ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 60-61.

²⁸¹ Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 414-415.

geçirmeyecek bir konuma gelmesine akabinde ordusu tarafından öldürülmesine yol açmıştır.²⁸² Buradan hareketle Kuteybe ve ordusu arasında çıkar menfaat ilişkisine dayanan bir birlikteliğin olduğunu sonucunu çıkarabilmek mümkündür. Bu belirtilen durumların aksine aynı zamanda Kuteybe diğer Emevî valilerinden bağımsız olarak Horasan'da fethin kalıcılığını sağlamaya dönük iskân ve İslamlaştırma politikasını yürütmüş kendi valiliği döneminde Emevî hâkimiyetini ve otoritesini bu topraklarda sağlamlaştırdığı söylenebilir.

Kuteybe b. Müslim vefatından sonra²⁸³ Horasan'da fetih hareketliliği bakımından bir fetret devrine girilmiş oldu.²⁸⁴ Velid b. Abdülmelik'in hilafetinden sonraki dönemlerde kabile taassubu, iç karışıklıklar, taht kavgaları, mevali politikasının getirdiği olumsuz etkiler, ekonomik geliri ön plana koyan yönetim anlayışı, valilerin despotik yönetimi ve niteliksiz olması, Horasan bölgesinde fetih hareketlerini olumsuz manada etkilemiş dolayısıyla iskân faaliyetlerine de sekteye uğratmıştır.²⁸⁵ Emevîler bundan sonraki süreçte daha çok hâkimiyet alanında bulunan toprakların elden çıkmasını engellemeye dönük reformlar, birlik ve beraberliği kuvvetlendiren, mevali politikasının olumsuz etkilerini ortadan kaldıran uygulamalar ve İslamlaştırma faaliyetleri yürütmüştür. Bu durum sadece dönemsel bazda etkili olmakla beraber Emevîlerin genel politikası olarak görülmeyip belirli halifelerin kendi dönemleriyle sınırlı bir çalışmadan öteye gidememiştir. Bu kısıtlı olumlu yaklaşım Horasan'da İslamlaşma faaliyetlerine verimliliğini arttırmış Emevîlerin bu bölgede varlıklarını bir müddet daha sürdürmelerini sağlamıştır.²⁸⁶

Elde ettiğimiz veriler doğrultusunda Emevî Devleti'nin Horasan özelinde uyguladığı iskân politikaları hakkında şu sonuçlara varılabilir: Emevî hilafetinde fetih hareketlerinin arttığı

²⁸² Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tıvâl*, 299-300.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 407-408.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 506-516.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 163-182.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 72-78.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 613-616.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 121-122.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 70-72.; Shaban, *Islamic History*, 128.; Hasan Kurt, "Horasan ve Maverâünnehir'de Haccâc Ekolünün Çöküşü", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XIV/3-4 (2001), 469-473.; İsmail YİĞİT, "SÜLEYMAN b. ABDÜLMELİK", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Tdv Yayınları, 2010), 38: 80.

²⁸³ Kuteybe sonrası Horasan Valiliğine Süleyman b. Abdülmelik tarafından Yezid b. Mühelleb getirilmişti. Yezid, Cürcan'a Şamlı ve Horasanlılardan olmak üzere 120.000 asker ile gaza düzenledi. Taberî Şamlılardan 60.000 askerînin sefere katılım sağladığını belirtmiştir. Shaban Kuteybe b. Müslim'in vefatından sonra kabilelerin kendi liderlerini geçici olarak vali seçme eğiliminde olduklarını bu kargaşa durumun oluşmaması adına Yezid'in Şalı birliklerle takviye destek gönderildiğini belirtmiştir. Hasan Kurt'a göre ise Yezid, Horasan'da bulunan kabilelere ve mevaliye güvenmediğinden ötürü yaklaşık olarak 60.000 Şamlı askerî-sayısal olarak abartı olduğunu belirterekten- bu bölgeye yerleştirdiğini belirtir. Bk. Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 539.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 190.; Shaban, *Islamic History*, 128-129.; Kurt, "Horasan ve Maverâünnehir'de Haccâc Ekolünün Çöküşü", 475.

²⁸⁴ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 71.

²⁸⁵ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 75-112.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 54-59.; Karaalp, "Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları", 159.; Çetin, "HORASAN", 18: 236.

²⁸⁶ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 75-112.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 139-146.; Lewis, *The Arabs in history*, 79-81.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 54-59.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*, 28-31.; Kurt, "Horasan ve Maverâünnehir'de Haccâc Ekolünün Çöküşü", 475-479.; Çetin, "HORASAN", 18: 236.

bir dönemde iskân faaliyetlerinin de yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bu durum Muâviye b. Ebû Süfyan, Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik gibi güçlü halifeler dönemine rastlamaktadır. Diğer halifelerin hilafetlerinde ise siyasî iç karışıklık, taht kavgaları ve ekonomik krizler gibi sebeplerle fetihler ve dolayısıyla iskân politikaları pek gündeme gelmemiştir. Uygulamaya konulan iskân politikaları ise amaç bakımından farklılık arz etmiştir. Bu amaçların başında fetihler sonucunda oluşturulan ordugâh şehirlere asker yerleştirmek suretiyle buraların kalıcılığını sağlamak, ülkenin güvenliğini temin etmek, İslam'ın yayılmasına zemin hazırlamak ve ülke içinde asayiş sağlamaktır. Emevîler'in iskân politikası daha çok askerî karakter taşıyordu. Söz konusu dönemdeki iskân politikasının asıl amacı, daha sonra gelişecek fetihlere zemin hazırlamak ve toprak elde etmektir. Emevî yönetimindeki Horasan; halife değişikliği, otorite zayıflığı-Abdullah b. Zübeyir'in iktidar mücadelesi-söz konusu olduğunda isyan hareketleri görülmektedir. Bu çerçevede Emevîlerin bu bölgede amaç askerî özellikler taşıyan iskân politikası uyguladığı söylemek mümkündür. Bu politika çerçevesinde Horasan, Türklerin yaşadığı Mâverâünnehir bölgesi fetihleri için askerî üs niteliği taşıması, sürdürülen iskân faaliyetinin kalıcı ve olumlu sonuçlar doğurmasını engellemiştir. Özellikle toprak hâkimiyeti, ganimet elde etme isteği ve mevâlîye yönelik olumsuz politika, despotik ve niteliksiz valilerin yanlış uygulamaları buradaki Türklerin kitleler halinde İslam'a girmelerine engel olmuştur. Bu coğrafya da uygulanan iskân politikası İslamiyet'in tanınırlığını ve yayılması hususunda olumlu katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür.

2.3.1.2. Sind Bölgesi

Sind: Hint, Sicistan ve Kirman arasındaki bölgeye denilmektedir. Bu bölge beş şehirden oluşmaktadır. Bunlar: Mukran, Turan, Mansure (Sind), Multan ve Deybül 'dür.²⁸⁷ Coğrafi konum olarak Sind,²⁸⁸ Umman denizinden başlayıp Keşmir dağlarına kadar uzanan günümüzde Pakistan ülkesinin büyük bir kısmını içerisine alan Hindistan'ın da belirli bir kısmını kapsayan bir alanda bulunmaktadır. Kaynaklarda bu bölgeye Hint veya Sind olarak isimlendirilmeler yapıldığı da görülmektedir.²⁸⁹

²⁸⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 3: 267.; Havkal, *Suretü'l-arz*, 2: 317.

²⁸⁸ Harita da bulunduğu Coğrafi konum için Bk. Ruthven - Nanji, *Historical Atlas of Islam*, 7, 29.; Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 243.; Ekler, Harita: 1, 2, 3.

²⁸⁹ Zabihur RAHMAN, *SİND BÖLGESİNİN FETHİ VE İSLÂMLAŞMASI* (İzmir: DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ, Doktora, 2019), 8-10; Zabihur Rahman, "Sind Fâtihî Muhammed b. Kâsım'ın (öl.96/715) Sind Bölgesindeki Fetih ve İslamlaştırma Faaliyetleri = The Conquest and Islamization Activities of Muhammad b. Qasim (d.96/715), the Conqueror of Sindh, in Sindh Region", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* VII/1 (2021), 401.; Ali Üremiş, "Sind'de İslâm Fetihleri II",

Sind bölgesine ilk fetih hareketleri Hulefâ-i Raşidin döneminde görülmektedir. Hz. Ömer hilafetinde gerçekleşen bu fetih hareketi halifenin bilgisi dâhilinde olmadan planlı bir gaza olmayıp deniz üzerinden yapılmış olup sonuçsuz kalmıştır.²⁹⁰ Hz. Osman hilafetinde ise bu bölgenin coğrafi yapısı itibarıyla sert engebeli olması, ordunun temel ihtiyaçlarının karşılanmasına elverişli olmaması, haramilerin güçlü olması gibi sebeplerden ötürü gaza düzenlenilmesine sıcak bakılmamış sadece hilafetin hâkimiyetinde bulunan bölgeleri korumak isyan hareketlerini bastırmak amacıyla seferler düzenlenmiştir.²⁹¹ Hz. Ali hilafetinde ise İslam dünyasında siyasi iç karışıklığının devam etmesi, otorite boşluğundan ötürü kısa çaplı akınlar düzenlenmiş ganimetler elde edilmiş kalıcı bir fetih hareketinden bulunulmadığını söylemek mümkündür.²⁹²

Emevîler döneminde ise Muâviye b. Ebû Süfyan hilafetinde Sind bölgesinde fetih hareketlerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Bu dönemde yapılan seferlerde başarılı olmakla beraber fethin kalıcılığı konusunda başarı tam olarak sağlanamamıştır. Fethedilen bölgelerdeki isyan hareketleri bastırılarak tekrar bu topraklarda Emevî hâkimiyeti sağlanmıştır. Bu döngü Velid b. Abdülmelik döneminde Yusuf b. Haccâc' ın umumi valiliğine kadar sürmüştür.²⁹³

Yusuf b. Haccâc valiliğinde Abdülmelik b. Mervan hilafetinde Sind bölgesinde birtakım gelişmeler yaşandı. Emevîlerin umumi valisi, Sind hududuna Sa'îd b. Eslem b. Zûr'a el-Kilâbî vali olarak atadı. Allafiler²⁹⁴ Haccâc' ın atadığı valiyi öldürerek bölgeyi kontrol altına alarak

Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 41 (2019), 389.; Azmi Özcan, "SİND", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Tdv Yayınları, 2009), 37: 242.

²⁹⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 416.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 181-182.; Ali b Hamid b Ebî Bekr Kufî, *Fethü's-Sind : Cecname*. (Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1992), 72-73.; İbn Hazm el-Endelüsî, *Halifeler ve fetihler : (Esmâu'l-Hulefa ve fütuhu'l-İslam)*. (Ankara : İlahiyat, 2004), 97.; RAHMAN, *SİND BÖLGESİNİN FETHİ VE İSLÂMLAŞMASI*, 27-32.; Özcan, "SİND", 37: 243.

²⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 416-417.; Kufî, *Fethü's-Sind*, 73-76.; RAHMAN, *SİND BÖLGESİNİN FETHİ VE İSLÂMLAŞMASI*, 37-39.

²⁹² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 417.; Kufî, *Fethü's-Sind*, 76-77.; RAHMAN, *SİND BÖLGESİNİN FETHİ VE İSLÂMLAŞMASI*, 41-43.

²⁹³ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 205-209.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 417-419.; el-Endelüsî, *Halifeler ve fetihler*, 97.; Ali b Hamid b Ebî Bekr Kufî, *Fethü's-Sind : Cecname*. (Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1992), 1: 94-95.; RAHMAN, *SİND BÖLGESİNİN FETHİ VE İSLÂMLAŞMASI*, 144-150.; Üremiş, "Sind'de İslâm Fetihleri II", 389-401.; Rahman, "Sind Fâtihî Muhammed b. Kâsım'ın (öl.96/715) Sind Bölgesindeki Fetih ve İslamlaştırma Faaliyetleri = The Conquest and Islamization Activities of Muhammad b. Qasım (d.96/715), the Conqueror of Sindh, in Sindh Region", 401.; Özcan, "SİND", 37: 243.

²⁹⁴ Allafiler'den kasıt Halife b. Hayyât, Belâzürî ile İbnü'l-Esir'e göre Hâris el-Allâfî'nin iki oğlu Muhammed ve Muâviye'dir. Bunlar Haccâc tarafından Sind hududuna atanan Emevî valisini öldürerek bölgeyi ele geçirmişlerdir. Hadisenin olduğu yıl ise Halife b. Hayyât göre H. 78, İbnü'l-Esir göre ise H. 75'dir. Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 277.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 419.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't- Tarih*, 3. 426.; Kufî, *Fethü's-Sind*, 85-87.

Kral Dahir'e²⁹⁵ sığındılar.²⁹⁶ Aynı zamanda Yakut adası Kralı, Haccâc ile aranın iyi tutulması adına iyi niyet olarak içerisinde değerli eşya ve hediyelerin bulunduğu kendi ülkesinde Müslüman tüccar olarak yaşayıp ölen kimselerin kızlarının hac yapabilmesi²⁹⁷ adına yolculuk yaptığı bir gemi ile beraberinde yolladı. Bu gemiye Deybül²⁹⁸ yakınlarında deniz korsanları saldırarak içerisindekilerle birlikte el koydular.²⁹⁹ Gemide bulunup esir düşen kadınlardan bir tanesi Haccâc'dan bu durum hakkında yardım talebinde bulunması akabinde bu dileğinin Haccâc tarafından öğrenilmesiyle Kral Dahir'e elçi gönderilerek kadınların serbest bırakılması talebinde bulunuldu. Kral Dâhir kendi sorumluluk alanında bulunmadığını belirterek bir şey yapamayacağını Haccâc'a iletmişti. Haccâc akabinde bu bölgeye asker gönderdi ancak bütün çabaları sonuçsuz kalmıştı.³⁰⁰ Bütün bu oluşan koşullar doğrultusunda Haccâc, Sind üzerinde kalıcı fethetme dönük gaza yapılması hususunda karar kılmasını sağlamıştır. Haccâc bu görüşünü dönemin halifesi Velid b. Abdülmelik'e sundu. Emevî halifesi bu öneriye olumsuz yanıt vermesine rağmen Haccâc'ın ısrarlı tutumundan dolayı izin vermişti. Haccâc Sind hududuna Muhammed b. Kasım es- Sekafi'nin komutanlığında bütün imkânların seferber edildiği tam teçhizatlı ordu sevk etti. Muhammed b. Kasım ordusuyla Mukran, Ermail fethetti. Akabinde ordusuyla Deybül şehrine gazaya yöneldi. Daha önce deniz yoluyla gönderdiği askeri birlik ile beraber bu şehri kuşattı. Kuşatma esnasında şehrin her tarafından görülen kırmızı bayrak çekili olan put mancınıkların hedefi olarak vuruldu. Deybül halkı bu hadiseyi uğursuzluk olarak yorumladı. Akabinde Muhammed b. Kasım'ın ordusu H. 93 yılında şehri savaş yoluyla

²⁹⁵ İbn Hayyât Sind Kralının Dâhir b. Sa'sa olduğunu belirtir. Sa'sa'nın ise H. 94 yılında öldürüldüğünü aktarır. İbnü'l-Esir göre öldürülen Sind Kralı Zahir b. Sa'sa' 'dır. Bk. İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 304-306.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 18.

²⁹⁶ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 277.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 419.; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 277.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't- Tarih*, 3. 426., 4: 18.; Kufî, *Fethü's-Sind*, 85-87.; Abdülaziz Abdullah Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladî'l- Sind fi ahdi'l- Emeviyyin* (Mekke: Kral Fahd Milli Kütüphanesi, 2015), 17-18.

²⁹⁷ Belâzürî 'ye göre Kral Dâhir Müslüman kızları Haccâc'a hediye olarak gönderdiğini belirtmiştir. Bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 419.

²⁹⁸ Pakistan'ın Sind vilayetine bağlı olarak tarihte bulunan hali hazırda günümüzde var olmayan denize kıyısı olan bir şehirdir. Bk. A. S. BAZMEE ANSARI, "DEYBÜL", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Tdv Yayınları, 1994), 9: 262.

²⁹⁹ Bu konuda belirtilen bir diğer rivayete göre halife Abdülmelik hizmetkarlarını Sind'e gönderdi. Onlara Mısır'dan katılanlarda oldu. Kadın köle ve birtakım ihtiyaçların alınması emredildi. Sind'e gemi ile varıldı dönüş yolunda deniz korsanlarının saldırısına maruz kaldılar. Akabinde deniz korsanları kadın kölelere ve eşyalara el koydular. Bu haramilerden kaçıp kurulanlar Abdülmelik'e şikâyetle bulundular esirlerin kurtarılması adına orduyu Sind'e sefere yolladı. Ancak bu seferi göremeden vefat etti oğlu Velid b. Abdülmelik bu konuyla ilgilenerek seferler düzenlenmesine onay verdi. Bk. CAPTAIN GEORGE GRENVILLE MALET, *A HISTORY OF SIND EMBRACING THE PERIOD FROM A.D. 710 TO A.D. 1590* (Bombay: Bombay Education Society's Press, 1855), 6.

³⁰⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 419.; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan*, 266.; Mahmûd Şit Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*. (Cidde : Dârü'l-Endelüs el-Hadra, 1998), 210.; Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladî'l- Sind fi ahdi'l- Emeviyyin*, 18-19.; John Jehangir Bede, *THE ARABS IN SIND, 712 - 1026 A.D.* (Michigan: University of Utah, 1973), 94-98.

fethederek Emevî hâkimiyetini ve otoritesini bu topraklarda tesis etti.³⁰¹

Muhammed b. Kasım, Deybül şehri özelinde iskân faaliyetleri yürütmüştür. Bu doğrultuda şehre aileleriyle beraber 4.000 asker yerleştirmiş, şehre vali ve maliyeden sorumlu görevliler atamıştır. Aynı zamanda İslamlaştırma politikası çerçevesinde şehirde mescit inşa etmiştir.³⁰² Akabinde diğer Sind şehirlerine yönelmiştir. Bu kapsamda Nîrun, Sîvîstan, Rûr barış yoluyla fethedilmiş.³⁰³ Mültan ise savaş yoluyla fethedilerek Emevî hâkimiyetine girmiştir.³⁰⁴ Muhammed b. Kasım Haccâc'ın direktifleri doğrultusunda Sind bölgesinde fethedilen yerler³⁰⁵ için ılımlı hoşgörü siyaseti uygulamıştır. Buna göre barış ve eman isteyenlerle barış yapılacak, yöre halkına din hürriyeti tanınacak kimse mağdur edilmeyecekti. Sind valisi fethedilmeden önce şehirde görevde bulunan memurların görevlerine devam etmelerini sağlamış, devlet dilinde ise bir değişme yoluna gitmemiş, bölgedeki Brahmanlara görev vermekten çekinmemiş aynı zamanda mevcut valiler ile yola devam etmiştir.³⁰⁶ Fethedilen her şehre mescitler inşa edilmiş aynı zamanda Müslüman bir vali ve maliyeden sorumlu memur atanmıştır.³⁰⁷

Hişâm b. Abdülmelik'in hilafetinde ise Sind bölgesinde isyan hareketliliğinin devam

³⁰¹ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 304-306.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 420-421.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 288.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 18-19.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 444-445.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 76-77.; Muir, *The caliphate its rise, decline and fall*, 362.; Kufi, *Fethü's-Sind*, 94-112.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 210-212.; Abdulaziz Abdullah Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladî'l- Sind fi ahdi'l- Emeviyyin* (Mekke: Kral Fahd Milli Kütüphanesi, 2015), 20-23 .; Bede, *THE ARABS IN SIND, 712 - 1026 A.D.*, 98-103.; MALET, *A HISTORY OF SIND EMBRACING THE PERIOD FROM A.D. 710 TO A.D. 1590*, 6-7.; Üremiş, "Sind'de İslâm Fetihleri II", 398-400.; İQTIDAR HUSAIN SIDDIQUI, "MUHAMMED b. KÂSIM es-SEKAFÎ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ANKARA: Tdv Yayınları, 2020), 30: 545-546.; ANSARI, "DEYBÜL", 9: 262.

³⁰² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 421.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 19.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 77.; Kufi, *Fethü's-Sind*, 107.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 212.; Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladî'l- Sind fi ahdi'l- Emeviyyin*, 24.; Bede, *THE ARABS IN SIND, 712 - 1026 A.D.*, 102.; ANSARI, "DEYBÜL", 9: 262.; RAHMAN, *SİND BÖLGESİNİN FETHİ VE İSLÂMLAŞMASI*, 54-55.; Rahman, "Sind Fâtîhi Muhammed b. Kâsim'in (öl.96/715) Sind Bölgesindeki Fetih ve İslamlaştırma Faaliyetleri = The Conquest and Islamization Activities of Muhammad b. Qasim (d.96/715), the Conqueror of Sindh, in Sindh Region", 405.; SIDDIQUI, "MUHAMMED b. KÂSIM es-SEKAFÎ", 30: 545.

³⁰³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 421-423.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 289.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 19-20.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 76.; Kufi, *Fethü's-Sind*, 113-120.; Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladî'l- Sind fi ahdi'l- Emeviyyin*, 29-33.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 212-213.; RAHMAN, *SİND BÖLGESİNİN FETHİ VE İSLÂMLAŞMASI*, 59-69.

³⁰⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 423.; Kufi, *Fethü's-Sind*, 228-233.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 215.; Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladî'l- Sind fi ahdi'l- Emeviyyin*, 71-73.; Azmi Özcan, "MÜLTAN", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ANKARA: Tdv Yayınları, 2020), 31: 547.

³⁰⁵ Muhammed b. Kasım'ın Sind bölgesinde giriştiği fetih hareketliliğinin harita üzerinde gösterimi için Bk. Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 243.; Ekler, Harita: 3.

³⁰⁶ Mevcut valiler ve görevliler devam etmesi konusunda bir görüşte şu ifade edilmektedir. Her fethedilen yerde asker bulundurma zorunluluğundan ötürü yerel yöneticilere ihtiyaç duyulduğundan bu yola başvurulduğu ifade edilmektedir. Bk. Bede, *THE ARABS IN SIND, 712 - 1026 A.D.*, 138.

³⁰⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 421.; Kufi, *Fethü's-Sind*, 113-118, 123-129, 190-191, 195-202, 206-208, 228-233.; Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladî'l- Sind fi ahdi'l- Emeviyyin*, 29-31, 42-43, 56-57, 62-63, 65-68.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 212, 214.

ettiğini orada bulunan Müslümanların sığınacağı, barınacağı aynı zamanda yöneticilerinde ikame edeceği Mansûre ve Mahfuza adında şehirler kurulduğu görülmektedir. Sind bölgesinin güneyinde yer alan bu şehirlerde Müslüman nüfuzun korunabilmesi, Emevî hâkimiyetinin devam ettirilmesi, kaybedilen toprakların tekrardan kazanılması adına bir askeri üs ve karakol vazifesi görmüştür. Sonuç itibariyle bu dönemde uygulanan iskân faaliyetleri bu şehirlerde güvenlik ve asayişin temini açısından jandarma, kaybedilen toprakları kazanılması adına fetih üssü işlevi görmüştür.³⁰⁸ Nitekim kısa çaplı başarılar görüldüğü de söylenebilir.

Sind bölgesinde Emevîlerin uyguladığı iskân faaliyeti hakkında şu tespitlerde bulunulabilir: Deybül şehrine yapılan iskân faaliyetinde iskân edilen aileleriyle beraber 4.000 kişilik askerin hangi kabileye mensup olduğunu dair kaynaklarda net malumat bulunmazken Haccâc b. Yusuf'un Muhammed b. Kasım'ın emrine 6.000 kişilik tam teçhizatlı donanımlı olarak seçilen askerlerin Şam ve Irak'tan geldiği belirtilmektedir. Bu doğrultuda iskân edilen askerlerin Şam ve Irak bağlantılı kabileler olması kuvvetle muhtemeldir.³⁰⁹ *Fethü's-Sind: Çeçnâme* adlı eserde geçen bir rivayete göre Muhammed b. Kasım Sind seferini düzenlemek üzere askeri birlikleri: 1. Ehl-i Alîye, 2. Beni Tamim, 3. Beni Bekr, 4. Beni Abdülkays, 5. Beni Ezd, kabileleri olmak üzere sıralanmıştır. Buradan hareketle Deybül 'de uygulanan iskân faaliyetinde iskân edilen askerlerin yukarıda belirtilen kabilelere mensup olabilme durumu kuvvetle muhtemeldir.³¹⁰ Deybül 'de yapılan bu iskân faaliyeti amacı itibariyle fethin kalıcılığını sağlama, bölgede Emevî lehine asayiş ve güvenliği sağlama, diğer bölgelerin fethi için destek kuvvet, askeri üs fonksiyonu taşıdığını söylemek mümkündür. Muhammed b. Kasım'ın bu iskân faaliyeti hakkında sadece 4.000 kişilik garnizon yerleştirildiğini Emevîlerin diğer bölgelerde-Sind dışında- uyguladığı aileleriyle birlikte iskân edilme durumunun Sind bölgesinde uygulanmadığının buna gerekçe olarak arazinin engebeli olması, ulaşımın sıkıntılı olması barınma durumunun kısıtlı olması görüşü de mevcuttur.³¹¹

Mültan şehrinde ise kaynaklarda net olarak belirtilmemekle birlikte 50.000 süvarinin³¹²

³⁰⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 426-427.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 324.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî't-Tarih*, 4: 64.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 84.; Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladi'l- Sind fî ahdi'l-Emeviyyin*, 83-84.

³⁰⁹ Kufi, *Fethü's-Sind*, 95.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 122.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 211.

³¹⁰ Kufi, *Fethü's-Sind*, 179-180.

³¹¹ Bede, *THE ARABS IN SIND, 712 - 1026 A.D.*, 137.; Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladi'l- Sind fî ahdi'l- Emeviyyin*, 35-38.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 227.

³¹² Fethü's-Sind: Çeçnâme adlı eserde 50.000 askerin savaşa hazırlandığını aktarıyor, bölgeye yerleştirildiğine dair bir malumat bulunmamaktadır. Bk. Kufi, *Fethü's-Sind*, 233.

yerleştirildiği iddiası mevcuttur.³¹³ Hali hazırda bu veriler doğrultusunda Mülta da bir iskân faaliyetinin yapılma durumu imkânlar dâhilinde mümkün olduğu söylenebilir. Ancak arazi koşulları, temel ihtiyaçların karşılanması sorunların yaşanması bu bölgede geçici olarak karakol niteliğinde bir yerleşim yapıldığını öngörülebilir. Sind bölgesinde her yeni fetih alanında askeri birliklerin geçici olarak tahkim edildiği sonucu da çıkarılabilir. Bu iskân faaliyetinin fethin kalıcılığını sağlama, asayiş ve güvenliği tesis etme amaçları taşıdığı da belirtilebilir.

Sind'te uygulanan iskân politikası ve beraberinde İslamlaştırma politikası Muhammed b. Kasım valiliğinde Emevî hâkimiyetinin benimsenmesi, bölgenin İslamlaşması adına olumlu sonuçlar vermiştir. Bunlar ordugâhlarda şehir ile ticari ilişkilerin gelişmesine, yöre halkı arasında evlilik ilişkilerin kurulmasına dolayısıyla bu durumlar iskân politikasının işlevselliğini de göstermiştir. Yöre halkına uygulanan hoşgörü siyaseti, ılıman yaklaşım bölgede Emevîlere dönük isyan hareketlerini minimize etmiştir.³¹⁴ Bu süreç Velid b. Abdülmelik'in vefatı ile Süleyman b. Abdülmelik halife olması akabinde Muhammed b. Kasım azledilip hapse atılmasına kadar sürmüştür. Muhammed b. Kasım Sind bölgesinden azledilmesi sonrasında yöre halkı bunu olumlu karşılamamış özellikle yerel hükümdarların bu süreç içerisinde ayaklanmalar çıkardığı görülmektedir. Süleyman b. Abdülmelik'in Yusuf b. Haccâc karşı duyduğu kızgınlık, Muhammed b. Kasım'ın Sind valiliğindeki konumunu olumsuz anlamda etkilemiştir. Bu olumsuz havanın etkisi Sind valisinin azledilmesine ve en sonunda idam edilmesine sebebiyet vermiştir.³¹⁵ Bu durumun oluşmasını Dozy kabile çatışmasına bağlamaktadır.³¹⁶ Sonuç itibarıyla bu olaylar örgüsü Sind özelinde elde edilen kazanımların heba olmasına sebebiyet vermiştir.³¹⁷

Kanaatimizce Muhammed b. Kasım'ın Sind bölgesindeki uyguladığı politikalar sadece kendi dönemiyle sınırlı kalmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise bölgede Emevî hâkimiyetinin sarsıldığı, irtidat hareketliliğinin olduğu, ayaklanmaların olduğu, devlet otoritesinin zayıfladığı, fethedilen toprakların kaybedildiği söylenebilir.

Velid b. Abdülmelik döneminde Irak umumi valisi Yusuf b. Haccâc' ın oluruyla

³¹³ MALET, *A HISTORY OF SIND EMBRACING THE PERIOD FROM A.D. 710 TO A.D. 1590*, 20.; Kufi, *Fethü's-Sind*, 233.

³¹⁴ Bede, *THE ARABS IN SIND, 712 - 1026 A.D.*, 137.; Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladi'l- Sind fi ahdi'l- Emeviyyin*, 29-31, 68.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 226.; Özcan, "MÜLTAN", 31: 547.; Rahman, "Sind Fâtihî Muhammed b. Kâsım'ın (öl.96/715) Sind Bölgesindeki Fetih ve İslamlaştırma Faaliyetleri = The Conquest and Islamization Activities of Muhammad b. Qasim (d.96/715), the Conqueror of Sindh, in Sindh Region", 414-416.

³¹⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 424.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 289.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 62-63.; Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladi'l- Sind fi ahdi'l- Emeviyyin*, 74-75.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 218-222.

³¹⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 122.

³¹⁷ Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladi'l- Sind fi ahdi'l- Emeviyyin*, 74-75.

Horasan bölgesine atanan Kuteybe b. Müslim ile Sind bölgesine atanan Muhammed b. Kasım'ın fetih politikası, idare biçimi açısından farklılıklar oluşturmaktadır. Muhammed b. Kasım'ın Kuteybe'ye nazaran uyguladığı hoşgörü siyaseti, fetih politikası, din ve ibadet özgürlüğünün sağlanması, yerel idarecilerin konumlarının korunması, vergide adil düzen vb. uygulamalar halk tabanında fethin benimsenmesini sağlamış, iskân faaliyetleri ile de bölgenin hızla İslamlaşmasına imkân tanımıştır. Vefatına Sind halkı ağıtlar yakmış, her dinden mensup insanların takdirini kazanmıştır. Bu durum bu bölgede İslam'ın tanınırlığının ilerleyen dönemlerde de varlığını sürdürmesine olumlu anlamda katkı sağlamıştır. Kuteybe'ye göre despotik bir idare anlayışı benimsememiştir.³¹⁸ Elde ettiğimiz veriler doğrultusunda Emevî Devleti'nin Yusuf b. Haccâc liderliğinde Muhammed b. Kasım'ın önderliğinde iskân faaliyetlerinin olumlu sonuçlandığını uzun yıllar İslam beldesi olarak varlığını sürdürdüğünü bölgede İslamlaşma faaliyetlerinin başarıya ulaştığını söylemek mümkündür.

2.3.1.3. Fars Bölgesi

H. Ömer'in hilafetinde Fars bölgesine yapılan seferlerde Sasani hükümdarı III. Yazdicerd'e karşı İslam ordusu başarılı olmuştur. Bu seferlerde³¹⁹ Fars ordusunda paralı asker olarak görev yapan Esavireler, Zutlar, Siyabeciler'in Basra valisi olarak bulunan Ebû Musa El Eş'arî'ye kendilerine eman verilmesi karşılığında İslam ordusu saflarına katılacağını belirtmişlerdir. Bu doğrultuda bu topluluklar valilikten kendilerine güvence verilmesini ve istedikleri yerlere yerleşme şartı ile Müslüman olacaklarını iletmişlerdir. Basra valisi Ebu Musa el Eş'arî, H. Ömer'e bu durumu bildirerek halifenin de onayını alarak öne sürülen şartları kabul etmiştir. Akabinde Esavireler, Zutlar ve Siyabeciler İslam ordusuna katılarak Müslüman olmuşlardır. H. Ömer'in hilafetinde bu toplulukların Basra şehrine iskânları sağlanmıştır.³²⁰

Muâviye b. Ebî Süfyan hilafetinde ise H. Ömer hilafetinde beri Basra'dan iskân edilmiş

³¹⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 424.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 62-63.; Kufî, *Fethü's-Sind*, 199-200.; Al-Humaidî, *Fütuh biladi'l-Sind fi ahdi'l-Emeviyyin*, 59, 62-63, 66, 74-78.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 218-221, 226.; Rahman, "Sind Fâtihî Muhammed b. Kâsım'ın (öl.96/715) Sind Bölgesindeki Fetih ve İslamlaştırma Faaliyetleri = The Conquest and Islamization Activities of Muhammad b. Qasim (d.96/715), the Conqueror of Sindh, in Sindh Region", 414-416.; Üremiş, "Sind'de İslâm Fetihleri II", 400-401.; SİDDİQUI, "MUHAMMED b. KÂSİM es-SEKAFÎ", 30: 546.

³¹⁹ H. 17 yılında Ebu Musa El Eş'arî'nin Basra valiliği sırasında Tûs şehrine yapılan seferlerde hadisenin gerçekleştiğine dair kaynaklarda malumat bulunmaktadır. Bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 362-364.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 89-91.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 2: 370-372.

³²⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 362-364, 370-371.; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 5: 414-415.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 89-91.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 2: 370-372.; M. Yaşar Kandemir, "EBÛ MÛSÂ el-EŞ'ARÎ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1994), 10: 191.; A. S. BAZMEE ANSARI, "ZUTLAR", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2013), 44: 514.

olan Esavire, Zutt, Seyabice topluluklarını Şam ve Antakya sahillerine iskân etmiştir.³²¹ Velid b. Abdülmelik hilafetinde ise Zuttlardan bir topluluğu Antakya ve çevresine iskân ettirmiştir. Yusuf b. Haccâc Vâsıt şehrini kurunca bu topluluklardan bir kısmını yeni kurduğu şehirde iskân ettirmiştir.³²²

Konuya ilişkin mevcut veriler doğrultusunda, Fars bölgesinde bulunan Sasani ordusunda görev alan paralı asker olarak nitelendirilen Esavire, Zutlar ve Seyabice toplulukları İslam ordusundan eman dileyerek saf değiştirerek Müslümanlara gazalarda hizmet etmiştir. Bu eman karşılığında istedikleri yerlerde iskân edilmişlerdir. Bu doğrultuda Hz. Ömer hilafetinde Basra vilayetinde iskâna tabi tutulmuşlardır. Belâzürî, bu toplulukların nereye iskân edildiğini orada bulunan kabilelerden hangisinin mevlası olduğuna dair malumat verirken, Taberî, İbnü'l-esir yapılan antlaşmayı aktarır herhangi bir iskân faaliyetinden bahsetmemektedir. İskân faaliyetinin niceliksel boyutu olarak kaynaklarda herhangi bir veriye rastlanılmamıştır.

Emevîler döneminde ise Muâviye b. Ebî Süfyan bu toplulukları Şam ve Antakya kıyılarında iskâna tabi tutmuştur. Buradan hareketle şu sonuçlara varılabilir: Muâviye b. Ebî Süfyan asayiş ve güvenliği tesis etmek amacıyla Esavire, Zutlar, Seyabiceyi Bizans sınır hattına yerleştirerek güvenlik koridoru oluşturma amacı taşıdığını söylemek mümkündür. Bu iskân faaliyetinin asayiş ve güvenlik sebebiyle gerçekleştiği kanısına varmak mümkündür.³²³ Aynı zamanda Velid b. Abdülmelik ile Yusuf b. Haccâc 'da bu toplulukların iskân edildikleri konumlara bakıldığında dönemin koşulları gereği asayiş ve güvenlik amacıyla iskân faaliyetinde bulunulduğu çıkarımında bulunulabilir. Esavire, Zutlar ve Seyabice hakkında kısıtlı verilerden hareketle elde edilen çıkarımlar bu doğrultuda olduğu ifade edilebilir.

2.3.1.4. Ermenistan

Ermenistan bölgesi,³²⁴ ilk dönem İslam tarihi kaynaklarında İrmeniyeye olarak isimlendirilmektedir.³²⁵ Coğrafi olarak dört bölgeden oluşmaktadır. Birinci bölge: Sisecan, Erran, Tiflis, Beylekan, Kabele, Şirvan ikinci bölge: Suğdebil, Cürzân, Bab-ı Feyrûz, Kabaz,

³²¹ Belâzürî, *Fütûhu- 'l-Büldân*, 120, 149.

³²² Belâzürî, *Fütûhu- 'l-Büldân*, 120, 149, 162, 275, 365.; M. Canard, "A'vasım", *Dâiretü 'l-Ma'ârifü 'l-İslâmiyye* (Merkez El Şerkat li'ibtida-i Fikriyyi, 1998), 24: 7520-7521.; ANSARI, "ZUTLAR", 44: 514.

³²³ Canard, "A'vasım", 24: 7520-7521.; Hakkı Dursun Yıldız, "AVÂSIM", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Tdv Yayınları, 1991), 4: 111-112.

³²⁴ Ermenistan bölgesinin coğrafi konumunun haritada gösterimi için Bk. Rouben Galichian - Christopher J. Walker, *Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage* (London: Bennett and Bloom, 2014), 47.; Ekler, Harita: 4.

³²⁵ İnanç, "ERMENİYE", 4: 319.; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", 208-209.

Lakkaz, üçüncü bölge: Debil, Sıracı, Büsfürrecan, Bağravent, Neşeva, dördüncü bölge: Şemşat, Kalikalı, Hilad, Erciş, Bacuneys, şehirlerinden oluşmaktadır.³²⁶ Orta Asya, Anadolu, Kafkaslar ile el- Cezire bölgesi arasındadır. Bulunduğu konum itibarıyla stratejik bir öneme sahip olduğundan dolayı tarih boyunca Ermeniyeye, istilalara ve işgallere maruz kalmış, çeşitli devletlerin hâkimiyet mücadelesinde bulunduğu bir bölge olmuştur.³²⁷

Müslümanlar tarafından Ermenistan fethedildikten sonra idari olarak Hz. Osman ile Hz. Ali'nin hilafetinde Azerbaycan valiliğine bağlı idi. Emevîlerin iktidara gelmesiyle Muâviye b. Ebî Süfyan'dan Hişâm b. Abdülmelik'in hilafetine kadarki zaman diliminde el- Cezire valiliğine bağlanmıştır. Hişâm b. Abdülmelik hilafetinden Emevîlerin yıkılışına kadar ki süreçte ise müstakil bir vilayet haline gelmiştir.³²⁸

Çalışmamız kapsamında daha önceki bölümlerde Hulefâ-i Râşidîn döneminde Ermenistan bölgesinde yapılan iskân faaliyetlerine değinmiştik.³²⁹ Emevîlerin hilafetinde Ermenistan vilayetinde yapılan iskân faaliyetlerinin öncesi sonrası, olay örgüsü hakkında aktarımlarda bulunup akabinde ulaştığımız sonucu değerlendirip eriştiğimiz kanaati paylaşacağız.

İslam dünyasında süregelen siyasi istikrarsızlık, yönetimdeki boşluk- Hz. Ali ile Muâviye b. Ebî Süfyan arasında gerçekleşen iktidar mücadelesinin getirdiği olumsuz durum- Ermenistan bölgesinde hilafete dönük bağımsızlık hareketlerinin baş göstermesine sebebiyet vermiştir. Bu durum Muâviye b. Ebî Süfyan'ın hilafete erişmesiyle son bulmuş olup Ermenistan bölgesinde Emevî hâkimiyeti tesis edilmiştir. Muâviye b. Ebî Süfyan'ın vefatından sonra Yezid b. Muâviye'nin halife olmasıyla İslam coğrafyasında meşruiyetini tam olarak kabullendirmemesinin getirdiği iç siyasi krizler, otorite boşluğu Ermenistan bölgesinde bağımsızlık hareketlerinin doğmasına imkân sağlamıştır. Bu durum Abdülmelik b. Mervan'ın hilafete gelmesiyle, İslam coğrafyasında tekrardan siyasi birliği sağlamasıyla Ermenistan vilayetinde isyan hareketliliği de bastırılarak son bulmuştur. Ermeniler, Emevîlerin otoritesinin zayıfladığı dönemlerde Bizans yanlısı hareket etmiş, Bizans'ın zayıf olduğu dönemlerde ise

³²⁶ Belâzürî, *Fütûhu- 'l-Büldân*, 193.; Hurdâzbih, *el-Mesalik ve 'l-memalik*, 122.; Hamevî, *Mu'cemü 'l-büldan*, 1: 160.

³²⁷ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 105.; Koyuncu, “İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiye”, 225-227.; Koyuncu, “Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiye ile Olan Münasebetleri”, 9-11.; Kürkçüoğlu, “Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması = Islamic Conquests Towards Armenian Lands During Emevis and the Establishment of Arabic Management System in Armenia”, 115-117.; Kürkçüoğlu, “Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması”, 229-230.

³²⁸ İnanc, “ERMENİYE”, 4: 317.; Koyuncu, “Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiye ile Olan Münasebetleri”, 15.; Gümüş, “İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler”, 212-214.

³²⁹ * Detaylı bilgi için Bk. “B.1. İskân Kavramı ve Süreci”

Emevîler lehine hareket etmiştir.³³⁰ Buradan hareketle Ermenistan vilayetinde yapılan fetihlerin kalıcı olmadığı, Emevî Devleti ile yöre halkı arasında aitlik bağının tam anlamıyla kurulamadığını söylemek mümkündür. Bu durum Emevîler döneminde herhangi bir siyasi, askeri vb. kriz oluşumlarında bu bölgede ayaklanmaların görüldüğü söylenebilir.

Emevîler döneminde Ermenistan halkı, yerel yöneticiler tarafından idare edilmesine müsaade edilir, merkezi hükümet tarafından ise genel vali atanırdı. Bu durum yerel yöneticilerin Emevî aleyhinde faaliyetler yürütmesi, bağımsızlık hareketlerin organize etmesi, Bizans ile iş birliğine soyunması sebeplerinden ötürü Hişâm b. Abdülmelik döneminde tamamen kaldırıldı.³³¹

Hişâm b. Abdülmelik'in hilafetinde ise Ermenistan bölgesine iskân faaliyetlerinde bir hareketlilik olduğu görülmektedir. Bu iskân faaliyetinin öncesi sonrası oluşum süreci hakkında şu bilgilendirmeler de bulunulabilir. Hişâm b. Abdülmelik hilafete gelişinden daha önce başlayan Emevîler-Hazarlar arasında Ermenistan bölgesinde mücadeleler kendi döneminde de devam etmekte idi. Yapılan mücadelelerde Emevîler kayıplar vererek daha önce fethettikleri yerlerden geri çekilmek durumunda kalmıştı. Müslümanların ağır kayıplar vermesi ile H. 112 yılında Hişâm b. Abdülmelik tarafından Sa'id b. Amr el- Hiraşi'nin komutasına ordu vererek Ermenistan'a gazaya sevk etti. Sa'id b. Amr el- Hiraşi üstün başarılar göstererek kaybedilen yerleri tekrar fethederek Hazarları kendi ülkelerinin sınırlarına doğru püskürttü. Akabinde Hişâm b. Abdülmelik bölgeye vali olarak Mesleme b. Abdülmelik'i atadığına dair emirname Sa'id b. Amr el- Hiraşi 'ye ulaştı. Hiraşi, yetkilerini Mesleme b. Abdülmelik devretti.³³² H. 113 yılında Mesleme b. Abdülmelik Ermenistan bölgesinde gazaya çıktı. İlk olarak el-Bab şehrine yöneldi. Uğradığı bütün şehirlerde barış yoluyla itaat altına alıp haraçları tahsis edip beraberinde yöredeki askeri birlikleriyle birlikte hareket etmesini sağladı. Hazarlar kendi

³³⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 203.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 102.; Abbas GURBANOV, *ABBÂSİLER DÖNEMİNİN İLK ASRINDA AZERBAYCAN (132-232/750-847)* (KONYA: SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ, Doktora, 2007), 57-59.; Koyuncu, "Kafkasya ve Hazar Fetihleri", 245.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 210.; Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiye ile Olan Münasebetleri", 15-18.; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", 235-241.; Vesile Şemşek, "Araplar Döneminde Azerbaycan'ın Siyasî Durumu Üzerine Bazı İncelemeler (Yerel Kaynaklara Göre)", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* VII/24 (2020), 75.

³³¹ Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", 213-214.; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması = Islamic Conquests Towards Armenian Lands During Emevis and the Establishment of Arabic Management System in Armenia", 134.; Kürkçüoğlu, "Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", 243.

³³² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 204-205.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 7: 70-71.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 8: 235-254.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi'l- Tarih*, 4: 198-200.; Koyuncu, "Kafkasya ve Hazar Fetihleri", 245-250.; Hakkı Dursun Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 414.; Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 319.

sınırlarına dayanan tehlike hakkında haber alıp askeri yığınak yapmaya koyuldular. El-Bab şehrinde ise Hazarlar bulunmakta idi. Mesleme b. Abdülmelik şehri kuşatmaya aldı. El-Bab kalesinde direnişle karşılaştı. Kaleye giden suları kirleterek kuşatmanın şiddetlenmesini sağladı. Kuşatmanın şiddetlenmesiyle Hazarların kaleden çıkmasını sağlayarak şehri ele geçirme konusunda muvaffak oldu.³³³ Mesleme b. Abdülmelik el-Bab şehrine maaşlı olmak üzere Şamlı 24.000 kişi yerleştirdi.³³⁴ Bu belirtilen iskân faaliyeti hakkında İbn A'sem sayısal bir veri belirtmez iken şehrin 4 kabile arasında taksim edildiğini aktarmaktadır. Bu kaynağa göre el-Bab şehrinin birinci bölüme Dımaşk halkına, ikinci bölümü Humus, üçüncü bölümü Filistin, dördüncü bölümü ise Şam ve el-Cezire ahalisi arasında taksim edildi. Akabinde el- Bab şehrine Ferner b. Süveyd es- Sa'lebî'yi vali olarak atadığını, şehir halkına ise aylık maaş bağladığını belirtir. Mesleme beraberinde getirdiği yakını Mervan b. Muhammed'i Müslüman cemaatin başına atayarak şehirden ayrıldığını nakleder.³³⁵

H. 114. yılında Hişâm b. Abdülmelik, Mervan b. Muhammed'i Ermenistan valiliğine tayin etmiştir. Akabinde Mervan b. Muhammed ilk yaptığı iş ise Hazarlarla yapılan mücadeleyi kuvvetlendirmek oldu. Bu doğrultuda Hazarların içlerine kadar seferler düzenledi bölgede Emevî hâkimiyetini perçinlendi.³³⁶ İbn A'sem, Mervan b. Muhammed'in Hazarlar ile girdiği mücadele neticesinde Hazar melikinın İslam dinini öğrenmek amacıyla Muhammed b. Mervan'dan birilerini göndermesini talep ettiğini belirtir. Muhammed b. Mervan ise Nûh b. Sâib el-Esedî ile Abdurrahman b. Fulan el- Havlânî adında kimseleri gönderir. Hazar Meliki İslamiyet'i kabul eder, Mervan da onun Melikliğini onaylar ve El Bab şehrine doğru yönelir. Yolda yanında bulunan 40.000 aşan esiri Kürr yurdundaki Semûr nehrine yerleştirir. Daha sonraki süreçte Kürr şehri Muhammed b. Mervan'a isyan edecek bu isyan Emevîler tarafından bastırılacaktır.³³⁷ Belâzürî, Muhammed b. Mervan, Hazar topraklarında bulunan Slavlar üzerine seferler düzenlediği bunun neticesinde 20.000 esiri Hahit'te yerleştirdiği aktarır. Akabinde Slavların kendi emirlerini öldürdüğünü ve kaçıklarını Muhammed b. Mervan'ın ise bu grubu yakalayıp cezalandırdığını aktarır.³³⁸ Bir başka rivayetinde ise Muhammed b. Mervan ile Hazar meliki arasında gerçekleşen bir vakayı aktarır. Buna göre sayıca üstün bakımda olan Emevî ordusu ile savaşmaya çekinen melik, Muhammed b. Mervan'a elçi gönderir. Muhammed b.

³³³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 205.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 8: 259-260.; Koyuncu, "Kafkasya ve Hazar Fetihleri", 246-250.

³³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 205.

³³⁵ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 8: 259-260.

³³⁶ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 345.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 7: 90-91.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 8: 260-268.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 213-214.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 176-177.; Hasan Kurt, "Mervân II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 227.

³³⁷ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 8: 262-267.

³³⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 205-206.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 8: 261-262.

Mervan elçiye, Melikin ya İslam'ı kabul etmesini veya savaşı göze almasını şart koşar. Melik, İslamiyet'i kabul eder Muhammed b. Mervan'da melikliğini onaylar.³³⁹ Daha sonra Hazarlardan bir topluluk ile yola çıkar onları Semûr ile Şabiran arasında bulunan Lekz'e yerleştirir.³⁴⁰

Yukarıda belirtilen mevcut bilgilerden hareketle Mesleme b. Abdülmelik'in el-Bab şehrinde yaptığı iskân faaliyeti hakkında şu tespitlerde bulunmak mümkündür: Ermenistan vilayetinde asayiş ve güvenliğin tam olarak sağlanamadığı Ermeni halkı ile Emevîlerin çıkar menfaat ilişkisine dayanan bir bağın oluşması sebebiyle Emevî Devleti'nde beliren en küçük siyasi, yönetim krizinde bu bölgede ayaklanmaların oluştuğu görülmektedir. Yapılan fetihlerde bölgede kalıcılığın tam olarak sağlanmadığını belirtmek mümkündür. Ermenistan vilayetinin bulunduğu konum Bizans ve Emevîler için stratejik bir öneme sahiptir. Bu durum Ermenilerin dış ilişkilerine de yansımıştır. Buna göre Ermeniler stratejik olarak Bizans ile birlikte Emevîlere karşı müttefik olduğu gibi yer yer dönemin koşulları gereği Emevîler lehinde Bizans'a karşı savaştığı da görülmüştür. Hazarlar ise Ermenistan'a komşu olması münasebetiyle Emevîlerde oluşan herhangi bir otorite boşluğu veya halife değişikliğinde bu bölgeye dönük istilaların yapılmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

Mesleme b. Abdülmelik el-Bab şehrine- Belâzürî'nin aktarımı ile 24. 000 Şamlı asker, İbn A'sem sayı belirtmeksizin askerler arasında şehri taksim ettiğini ve yerleştirdiğini belirtir- yaptığı iskân faaliyetinde amaçsal olarak bölgede Emevî hâkimiyetinin tesis edilmesi, asayiş ve güvenliğin sağlanması, fethin kalıcılığını sağlama, bölgede yeni fetihler için askeri üs işlevi görmesi, bölgesel olarak da ileri karakol veya jandarma vazifesi gördüğünü söylemek mümkündür. İskân faaliyetinin sayısal olarak Belâzürî'de geçen 24.000 Şamlı asker olduğuna dair malumat bulunurken İbn A'sem sayısal veri belirtmez iken niteliksel olarak bölgeye yerleştirilen kimseler hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Mesleme b. Abdülmelik'in El-Bab şehrini 4 bölüme ayırdığını ve memleketlerine göre askerleri veya ahaliyi şehre yerleştirdiğini aynı zamanda Muhammed b. Mervan'ı Müslüman cemaatin başına atadığını aktarmaktadır. Bu veriler dışında Emevîlerin şehirleri ihya ettiğini göz önünde bulundurarak bağımsız göç hareketleriyle Arapların bu bölgeye yerleşmiş olabileceğini ön görmek mümkündür.³⁴¹

Mervan b. Muhammed'in Belâzürî'nin aktardığı İbn A'sem'in de belirttiği esirlerin bir bölgeye zorunlu iskân ettirmesi uygulaması valinin tasarrufunda gerçekleşmiş olup Emevîlerin genel iskân politikası çerçevesinde değerlendirmenin mümkün olamayacağını belirtmek

³³⁹ Belâzürî, *Fütûhu- 'l-Büldân*, 205-206.; İbn A'sem, *Kitâbü 'l-Fütûh*, 8: 262-263.

³⁴⁰ Belâzürî, *Fütûhu- 'l-Büldân*, 205-206.

³⁴¹ Belâzürî, *Fütûhu- 'l-Büldân*, 203.

mümkündür. Kanaatimizce Mervan b. Muhammed'in gaza çerçevesinde güvenlik amacıyla stratejik bir iskân faaliyetinde bulunduğu düşünülebilir.

Ermenistan özelinde Emevîlerin uyguladığı iskân politikası bölgede asayiş ve güvenliği sağlama, bölgeye kalıcı olarak yerleşme, stratejik konumundan faydalanarak hâkimiyet alanı genişletme amacı taşıdığını söyleyebiliriz. Genel olarak Emevîler, varlığını bu coğrafyada yıkılışına kadar sürdürmesi ve daha sonraki süreçte bile Müslümanların varlıklarını bu coğrafyada sürdürebildiğinin görülmesi, hedeflenen amaçlar bakımından değerlendirildiğinde kısmen başarılı oldukları söylenebilir. Aksi durumda ise Ermenilerin bu bölgede halife değişikliği, otorite boşluğu, siyasi krizlerin hâkim olduğu dönemlerde Emevî Devleti'ne karşı bağımsızlık hareketlerinde bulunulması, iskân faaliyetlerinin, İslamlaştırma politikalarının olumsuz manada etkilemiş bundan ötürü tam anlamıyla istenilen başarı sağlanamadığı belirtilebilir.³⁴²

2.3.1.5. Vâsıt:

Vâsıt, Basra ve Kûfe şehirlerine eşit uzaklıkta olup Mısrayn şehirler arasında bulunan Dicle nehri üzerine kurulmuş bir şehirdir. Şehir, Dicle nehrinin iki yakasından oluşmakta olup etrafı çöllerle çevrilidir.³⁴³

Vâsıt şehri H. 83-84 yılında³⁴⁴ Abdülmelik b. Mervan hilafetinde Irak umumi valisi Haccâc b. Yusuf tarafından kurulmuştur.³⁴⁵ Kuruluş gerekçesi olarak ise kaynaklarda muhtelif

³⁴² GURBANOV, *ABBÂSÎLER DÖNEMİNİN İLK ASRINDA AZERBAIJAN (132-232/750-847)*, 60-62.

³⁴³ Ya'kûbî, *el-Büldan*, 158.; Bahşel, *Târîhu Vâsıt*, 23.; Hurdâzbih, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 58, 82.; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan*, 144.; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 5: 347.; İshâk b. el-Hüseyn b. el-Müneccim, *Âkâmu'l-Mercân fî Zikri'l-Medâini'l-Meşhûreti fî Külli Mekân* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408), 41.; Meçhul, *Hududü'l-alem mine'l-meşrik ile'l-magrib*, nşr. Seyyid Yusuf el Hadi, (Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1423), 159.

³⁴⁴ Vâsıt şehrinin kuruluş tarihi hakkında muhtelif rivayetler mevcuttur. Bahşel, şehrin inşa sürecinin H. 75-78 yılları arasında tamamlandığını aktarır. Belâzürî, H. 83 veya H. 84 yılında inşa edildiğine dair malumat verir. Taberî, H. 83 yılında inşa edildiğini belirtir. İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan* adlı eserinde şehrin inşasının 2 yıl sürdüğünü H. 86 yılında tamamlandığını nakleder. İbnü'l-Esir ile İbn Kesir H. 83 yılında Vâsıt şehrinin inşa edildiğinden bahseder. Yakut el Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldan* adlı eserinde Vâsıt şehrinin inşasının H. 84 yılında başladığını H. 86 yılında bittiğini nakleder. Bk. Bahşel, *Târîhu Vâsıt*, 22.; Belâzürî, *Fütûh- 'l-Büldân*, 284.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 383.; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan*, 260-261, 264.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fî't- Tarih*, 3: 514.; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 5: 348.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 345.

³⁴⁵ İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 308.; Bahşel, *Târîhu Vâsıt*, 22, 38.; Belâzürî, *Fütûh- 'l-Büldân*, 284.; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7: 321.; Ya'kûbî, *el-Büldan*, 158.; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 279.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 383.; Hurdâzbih, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 58.; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan*, 260-264, 328.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 249.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fî't- Tarih*, 3: 514.; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 5: 348.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 345.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min ze'vî's-sultani'l-ekber*, 3: 68.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 163.; el-Müneccim, *Âkâmu'l-Mercân fî Zikri'l-Medâini'l-Meşhûreti fî Külli Mekân*, 41.; *Hududü'l-alem mine'l-meşrik ile'l-magrib*, 159.; Muhammed b. Tâhir el-Berzencî, *Sahîhu ve da'ifu Târîhi't-Taberî* (Dimaşk- Beyrût: Dâru İbn Kesir, 1428), 4: 166-167.

rivayetler bulunmaktadır. Bu muhtelif rivayetlerden sırasıyla bahsedebilmek mümkündür. İlk olarak Haccâc b. Yusuf'un görevlendirdiği bir vali olan Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın isyan etmesi akabinde Kûfe ve Basra ahalisi ve ulemasının da bu isyana destek olması³⁴⁶ sebebiyle vilayette güvenliği tesis etmek amacıyla bu tür ayaklanmaların tekrarlanmasını önüne geçmek üzere Irak umumi valisi, Şamlı askerleri Kûfeli ailelerin evlerine yerleştirmiştir.³⁴⁷ Bu durum birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Bir keresinde Şamlı bir askerin sarhoş bir şekilde geceleyin Kûfe'de konakladığı evin sahibinin eşine, sarkıntılık etmesi ve bunu düzenli olarak sürdürmesi, Şamlı askerlere bu durum intikal etmesiyle de herhangi bir çözüm olmayınca bu durumdan haberdar olan ev sahibi Şamlı askeri öldürmüştür. Hanımına da Haccâc b. Yusuf'a bu durumu anlatmasını istemiştir. Havadis Haccâc b. Yusuf'a intikal etmesiyle durumun anlatılanlar gibi olduğu anlaşılnca bu tür durumların tekrar yaşanmaması adına Irak umumi valisi Şamlı askerleri şehir dışına çıkartıp ve onların konaklayabileceği bir yer arayışı için memur görevlendirmiş. Akabinde süreç itibariyle Vâsıt şehri kurulmuştur. Haccâc b. Yusuf ise Şamlı askerleri bu şehirde iskân ettirmiştir.³⁴⁸ İbnü'l-Fakih'e göre Haccâc'ın kendisinin de yerleşeceği, Şamlı askerlerinde iskân edileceği bir yer olarak Vâsıt şehrini kurmuştur. Bu şehri kurmaktaki amacı ise Şamlı askerler ile Kûfe ve Basra ahalisi arasında herhangi bir sorunun çıkmasını önlemek aynı zamanda yeni kurulan bu şehir aracılığıyla Mısrayn şehirlerle komşu olmak düşüncesinde idi.³⁴⁹ Batılı Oryantalistlerden Wellhausen'e göre Şamlı askerlerin Kûfe karışıklıkları nahoş olayların Haccâc b. Yusuf'un Vâsıt şehrini kurması ve askerleri oraya yerleştirmesinin için sadece bir bahane olduğunu öne sürer ona göre Haccâc b. Yusuf'un buradaki asıl amacının Kûfe ve Basra şehirlerini kontrol altında tutmak, aynı zamanda Şamlı askerleri ile Iraklılardan uzak tutmak istemesinden

³⁴⁶ İbn A'sem göre mealen Haccâc b. Yusuf'un Irak'ta kime sancak verip komutasına süvari birliği verdiyse hepsi kaçıp Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as saflarına katılmıştır. Daha sonraki süreçte ise Abdülmelik b. Mervan'dan takviye birlik talep ettiğini belirtmektedir. Öyle görünüyor ki bu hadiseden hareketle Haccâc b. Yusuf Mısrayn ahalisine pek itimat etmediği düşüncesine varılabilir. Bk. İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 83-85, 91-92.

³⁴⁷ İbn Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 280-288.; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 289-292.; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7: 325-345.; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2: 277-279.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 342-350, 365, 384.; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan*, 328.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 77-94.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, 3: 493-497, 501-504, 514.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 309-310, 316-322.; el-Mağribî, *Târihu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 61-64.; el-Müneccim, *Âkâmu'l-Mercân fi Zikri'l-Medâini'l-Meşhûreti fi Külli Mekân*, 41-42.; Muir, *The caliphate its rise, decline and fall*, 347-349.; Shaban, *Islamic History*, 111.; Roberto Marín-Guzmán vd., "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2014), 283-284.

³⁴⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 383-384.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 249.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, 3: 514.; el-Mağribî, *Târihu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 68.; el-Müneccim, *Âkâmu'l-Mercân fi Zikri'l-Medâini'l-Meşhûreti fi Külli Mekân*, 41-42.; Muir, *The caliphate its rise, decline and fall*, 347-349.

³⁴⁹ İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan*, 328.

kaynaklandığını belirtir.³⁵⁰ Bir diğer rivayete göre ise Haccâc b. Yusuf savaşlardan sonra Kûfe'ye yerleştiğini ancak Kûfelilerin kendisinden pek hazzetmediğini, hoşlanmadığını hissetti ve kendisine güvendiği biri görevlendirerek şehir kurabileceği bir yer aramasını ve nehir üzerinde olmasını istemiş.³⁵¹ Akabinde Basra ve Kûfe'nin ortasında bulunan bir yer olduğunu Haccâc'a bildirilir. Irak umumi valisi de bu yerin satın alınmasına dair talimat vermesiyle arazi Dawardan denilen bir adamdan satın alınmıştır.³⁵² Bahşel'in aktardığı bir diğer rivayete göre ise Haccâc, Abdülmelik b. Mervan tarafından Irak valisi olarak atandığında Kûfe'ye gelerek orada bir yıl boyunca ikame etmiş ardından Basra'ya geçerek orada bir yıl kalmıştır. Akabinde Haccâc, Mısrayn şehirlerin herhangi birine yerleşince diğer şehir için olumsuz bir durumla karşılaşabilme ihtimalini göz önüne alarak bu şehirleri gözetim altında tutmak adına iki şehir ortasında bir yer aramış. Vâsıt el-Kasab şehrine uğramış olup akabinde burayı beğenmesiyle Abdülmelik b. Mervan'dan Mısrayn şehirler arasında bir şehir kurmak için izin istemiştir. Irak umumi valisinin belirttiği mevkinin bir sahibi olduğu bilgisine ulaşılmış. Akabinde Haccâc, Devvardan adında bir adamdan o bölgeyi satın almıştır. Sonraki süreçte şehrin inşa edilmesi emrini vermiş. Vâsıt şehrinin inşası H. 75 yılında başlayıp 3 yıl süreyle H. 78 yılında tamamlanmıştır.³⁵³

Edindiğimiz mevcut bilgilerden hareketle Emevîlerin Abdülmelik b. Mervan hilafetinde Yusuf b. Haccâc'ın valiliğinde Vâsıt şehrinde uyguladığı iskân politikası hakkında şu tespitlerde bulunulabilir: Haccâc b. Yusuf, Kûfe ve Basra özelinde; asayiş tesis etmek, Emevî hâkimiyetini perçinlemek ve aynı zamanda gerekli yerlere askeri desteği sağlamak amacıyla Vâsıt şehrini kurduğunu söylemek mümkündür.³⁵⁴ Yeni kurulan Vâsıt şehrini Şamlı askerleri iskân ettirerek bu şehre askeri bir nitelik kazandırdı. Haccâc, bu ordugâh şehre yöre halkından kimsenin yerleşmesine izin vermeyerek planlı bir şekilde iskân politikası izlemiştir. Kanaatimizce buradaki tutumunun sebebi ordugâh şehrin kimlik muhafazasını sağlama ve Iraklılardan, Şamlı askerleri soyutlama amacı taşıdığını söylenebiliriz. Bu durum Irak umumi valisinin vefatına kadar ki zaman aralığında devamlılığını sürdürmüştür. Daha sonraki süreçte ise şehirde bu sınırlama kaldırılarak göç hareketliliğine izin verilmiştir. Vâsıt, ordugâh şehir olmaktan ziyade Haccâc sonrası valilerin konakladığı bir idari merkezi haline de

³⁵⁰ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 117.

³⁵¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 5: 348.

³⁵² Bahşel, *Târihu Vâsıt*, 38.; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan*, 264.; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 5: 348.

³⁵³ Bahşel, *Târihu Vâsıt*, 38.

³⁵⁴ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 117.; Muir, *The caliphate its rise, decline and fall*, 349.; Shaban, *Islamic History*, 111.; M. STRECK, "Vâsıt", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İSTANBUL: MEB Basımevi, 1986), 13: 222-223.

dönüşmüştür.³⁵⁵

Emevîlerin Vâsıt özelinde uyguladığı iskân politikası hakkında sayısal bir veri bulunmaz iken niteliksel olarak yerleştirilen askerlerin Şam tarafından getirildiği bilinmekle beraber hangi kabilelere mensup olduğu hakkında öngöründe bulunabilmek mümkündür. Wellhausen göre Şamlı askerler Kelb ve Kudâa kabilesine mensup olduğunu belirtir.³⁵⁶ Kanaatimizce Haccâc' ın Vâsıt'a yerleştireceği askerler kendisi açısından itimat edeceği, taraftarı olabileceği ve desteğini alabileceği kabilelerden olması olağan durum içerisinde gerçekliğe daha uygun olandır. Nitekim Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanı Kûfe ve Basra ahalisi ve ulemalarıyla birlikte destek vermişti. Bu durum Haccâc b. Yusuf'u zor durumda bırakmış aradığı desteği Emevîlere sadık Şamlı askerlerde bulmuştu.³⁵⁷ Emevî hilafetinde baş sorunlardan bir tanesi olan kabile asabiyeti burada da hâkim olduğu çıkarımında bulunulabilir. Herhangi bir otorite boşluğu, siyasi istikrarsızlık veya isyan hareketliliği görüldüğünde birbirleriyle rekabet halinde olan siyasi ve askeri olarak çekişen kabilelerin mücadelelerini sahada görmekteyiz.³⁵⁸ Örneklik teşkil etmesi adına Horasan'da Kuteybe b. Müslim'in komutasında görevli olan Rebîa kabilesine mensup askerlerin İbnü'l-Eş'as'ın, Abdülmelik b. Mervan hal' ettiğini ve Haccâc'ı Mısrayn şehirlerden çıkarttığı haberi alınca İbnü'l-Eş'as'ın saflarında savaşa katılmışlardı.³⁵⁹ Buradan hareketle Muhammed b. Eş'as isyanında Haccâc b. Yusuf'un ordusunda görev alan kabilelere doğal olarak Vâsıt şehrine iskân etmesi ihtimal dâhilindedir. Bu doğrultuda H. 82-83 yıllarında Deyrû'l-Cemâcim'de gerçekleşen Haccâc ile Abdurrahman b. Muhammed b. el Eş'as arasında gerçekleşen savaşta Haccâc' ın sağ birliklerinin başında Kelb kabilesine mensup Süfyan b. Ebred atanmıştır.³⁶⁰ Kelb kabilesi Muâviye b. Ebî Süfyan'dan beri Emevî yönetiminin bir numaralı destekçilerinden biridir. Bu durum Kelb kabilesiyle hem ailevî bağların olması hem de vilayetlerde idareci olarak görevlendirilmesinin etkisi olduğu söylenilebilir. Abdülmelik b. Mervan hilafetinde ise diğer kabilelere nazaran Kelb kabilesine daha yakınlık duymuştur. Bu durum devlet işleyişinde ve görevlendirmelerde etkili olmuştur.³⁶¹ Yukarıda belirtilen gerekçelerden hareketle Abdülmelik

³⁵⁵ Bahşel, *Târîhu Vâsıt*, 41.; STRECK, "Vâsıt", 13: 222-223.; Söylemez, "Vâsıt", 42: 541-543.; M. Mahfuz Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Şubat 2002), 166.

³⁵⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 117.

³⁵⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7: 325-345.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 278.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 342-350.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 77-94.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, 3: 493-497.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 318-321.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 310, 314-315.

³⁵⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7: 344-345.

³⁵⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7: 340-341.

³⁶⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7: 342.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 346-350.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 90-93.

³⁶¹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 314-315.; Shaban, *Islamic History*, 112-116.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 99-100.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 106.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 66.;

b. Mervan'ın Haccâc'a destek olmak amacıyla gönderdiği Şamlı birliklerin içerisinde Kelb kabilesine mensup bireylerin olabilme ihtimalinin yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla Haccâc b. Yusuf Vâsıt şehrine yerleştirmiş olduğu Şamlı askerlerin Emevî yönetimine sadık olan Kelb kabilesine mensup olması kuvvetle muhtemeldir.

Kanaatimizce Haccâc b. Yusuf, Vâsıt şehrini kurması Şamlı askerleri burada iskân etmesinin arka plandan en önemli sebeplerinden bir tanesi de. H. 82-83 yıllarında gerçekleşen Basra ve Küfe ahalisinin de destek verdiği Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Olay örgüsünün gerçekleşmesindeki zaman aralığına ve sebep-sonuç ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde bu sonuca varmak mümkündür.

Kaynaklarda Haccâc b. Yusuf'un Vâsıt şehrine yaptığı bir diğer iskân faaliyeti şöyle bahsedilmektedir. H. 54 yılında Ubeydullah b. Ziyad'ın Horasan valisi iken Buhara'ya yaptığı seferde ganimetler elde ettiği akabinde 2 bin Buharalı askeri³⁶² beraberinde getirerek Basra'ya yerleştirdiğini aktarılmaktadır.³⁶³ Haccâc b. Yusuf ise Basra vilayetinde kendisine dönük başlayan isyan hareketliliğine karışmadıkları görülen Buharalı Türk askerleri Vâsıt şehrine iskân ettirmiştir.³⁶⁴ Vâsıt ordugâh şehrinde Haccâc b. Yusuf'un yerleştirdiği askerler dışında sadece Buharalı Türklerin var olduğunu söyleyebiliriz. Irak umumi valisinin bu yaklaşımını bölgede uygulamaya soktuğu asayiş ve güvenlik politikası çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

2.4. Emevî İskân Politikasının Genel Sebepleri

2.4.1. Siyasi/ Askeri Sebepler:

2.4.1.1. Fetih Münasebetiyle İskân:

Emevî Devleti kuruluşundan yıkılışına kadar ki süreçte genellikle iskân faaliyetlerinde fetih hareketliliğinin yoğunlaştığı dönemlerde diğer dönemlere nazaran bir artış olduğu

LEVI DELLA VIDA, "EMEVLER", 4: 244.; Nadir Özkuyumcu, "Kelb (Benî Kelb)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 204.; İsmail Yiğit, "Emevîler (Siyasî Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 89-90.; Casim Avcı, "Kudâa (Benî Kudâa)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 309.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 213.

³⁶² Belâzürî sayısal olarak net bir sayı belirtmez iken Ubeydullah b. Ziyad'ın çeşitli rivayetlere göre Buharalılardan bir kesimi esir aldığını veya onlara güvence verip teslim olmalarını sağladığını ya da onlara maaş bağlamayı teklif edip eman vererek bulundukları kalelerden imelerini sağladığını aktarır. Akabinde Basra'da iskân edildiğini nakleder. Bk. Belâzürî, *Fütûh- 'l-Büldân*, 365.

³⁶³ Belâzürî, *Fütûh- 'l-Büldân*, 365.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 297-298.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi 't- Tarih*, 3: 92-93.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 34.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 20.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samarkand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 392.

³⁶⁴ Belâzürî, *Fütûh- 'l-Büldân*, 365.; Söylemez, "Vâsıt", 42: 542.

görülmektedir. Fetih hareketliliği sonucunda devlet sınırlarının genişlemesi, hâkimiyet alanın artması beraberinde Emevîlerin bu topraklarda idarî, askerî, asayiş amacıyla tedbirler almaya itmiştir. Uygulanan iskân politikası da bu tedbirlerden bir tanesidir.³⁶⁵ Bu doğrultuda Emevîler fethedilen topraklarda fethin kalıcılığı sağlamak adına Müslüman Arapları aileleriyle beraber yerleştirmiştir. Böylelikle fethedilen topraklar Emevîleşecek aynı zamanda demografik olarak bir denge unsuru olacaktır. Velid b. Abdülmelik'in hilafetinde Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğinde Buhara ve Semerkant vilayetlerinde uyguladığı iskân faaliyetleri bu duruma örneklik teşkil etmektedir. Kuteybe b. Müslim aileleriyle beraber askerleri bu bölgelere yerleştirmiş, hayatlarını idame etmek için imkânlar sağlamış aynı zamanda şehre bir idareci de tayin etmiştir.³⁶⁶ Bunun yanı sıra yapılan iskân faaliyetlerinin genel itibariyle askeri nitelik taşıdığını söylemek mümkündür.

Yeni fethedilen vilayetlere ilk yapılan faaliyetler ise bölgeye askeri birlik yerleştirmek, mali ve idareci yöneticiler atamaktı böylelikle Emevî Devleti'nin en uç sınır noktası korunmuş olacak, devlet otoritesi sağlanacak aynı zamanda yeni fethedilecek yerler için bir askeri üs fonksiyonu taşıyacaktı.³⁶⁷ Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğinde: Buhara³⁶⁸ ve Semerkant³⁶⁹, Muhammed b. Kasım'ın Sind seferlerinde: Deybül³⁷⁰, şehirlerinde yapılan iskân

³⁶⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406-407.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 480-481.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 309.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 50.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207-208.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri" 1: 102.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 371-373, 394-395, 397-407.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 303-307, 375-378, 382-390.; Özaydın, "Türk", 41: 475-477.; Yiğit, "Emevîler", 11: 91-93.; Ahmet Turan Yüksel, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1999), 53.; Karaalp, "Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları", 169-170.

³⁶⁶ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 78.; Kurt, "Maveraünnehir Bölgesinde Fetihler", 3: 233.; Kurt, "Orta Asya'da İslâm'ın Yayılışı", 256-260.; Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", 154-155.; İsrail Balcı, *İlk İslam fetihleri ve savaş-barış ilişkisi* (Cağaloğlu-İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 376.

³⁶⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 480-481.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 50.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 60, 74.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 400, 412-413.; Karaalp, "Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları", 169-170.; Yılmaz Can, "Şehir", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet'ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, (2018), 121.

³⁶⁸ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 84.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 201.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 384.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 52.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 394.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 49.; YİĞİT, "KUTEBBE b. MÜSLİM", 26: 491.; Şeşen, "Buhara", 6: 363.

³⁶⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406-407.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 309.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 48-49.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 442.

³⁷⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 421.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 19.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevî's-sultani'l-ekber*, 3: 77.; Kufî, *Fethü's-Sind*, 107.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 212.; Al-Humaidi, *Fütuh bilâdi'l-Sind fi ahdi'l-Emeviyyin*, 24.; Bede, *THE ARABS IN SIND, 712 - 1026 A.D.*, 102.; ANSARI, "DEYBÜL", 9: 262.; RAHMAN, *SİND BÖLGESİNİN FETHİ VE İSLÂMLAŞMASI*, 54-55.; Rahman, "Sind Fâtih Muhammed b. Kâsım'ın (ö.96/715) Sind Bölgesindeki Fetih ve İslamlaştırma Faaliyetleri = The Conquest and Islamization Activities of Muhammad b. Qasim (d.96/715), the Conqueror of Sindh, in Sindh Region", 405.; SİDDİQUI, "MUHAMMED b. KÂSİM es-SEKAFÎ", 30: 545.

faaliyetleri bu olguya örneklik teşkil ettiği söylenilebilir.

Kanaatimizce Emevî Devleti'nin fetih münasebetiyle yapılan iskân faaliyetlerin de ülke sınırları içerisinde dâhil olan yeni topraklarda yaşayan toplumsal kütleyi Emevî vatandaşı statüsü kazandırmak, fethin kalıcı olmasını sağlamak, demografik dengeyi Emevîler lehine çevirmek, yöre halkı ile devlet arasında aidiyet bağına oluşturmak ve kuvvetlendirmek aynı zamanda askerî açıdan yeni fetihler için askeri üs kurma, asayiş açısından ise ileri karakol işlevi üstlenme amacı taşıdığı sonucuna varılabilir.³⁷¹

2.4.1.2. Asayiş ve Güvenlik Sebebiyle İskân:

Emevî Devleti'nde kuruluşundan yıkılışına kadar ki zaman diliminde yer yer siyasi krizlerin baş gösterdiği,³⁷² bağımsızlık hareketlerinin olduğu,³⁷³ mevcut otoriteye karşı ayaklanmaların görüldüğü, devlet otoritesinin bütün sınırlara nüfuz edemediği dönemler vuku bulmuştur. Bu olağanüstü dönemlerde çalkantılı sürecin iyi bir şekilde atlatılmasına dönük asayiş ve güvenlik amaçlı iskân faaliyetlerine başvurulduğu görülmektedir.³⁷⁴ Bu doğrultuda Emevî Devleti huzur ve sükûnetin sağlanması, devlet otoritesinin tesis edilmesi ve ayaklanmaların yaşanmaması adına gerekli yerlere asker yerleştirilmiş ve ordugâh şehirler kurulmuştur.³⁷⁵ Velid b. Abdülmelik hilafetinde Irak umumi valisi Yusuf b. Haccâc tarafından Vâsıt şehrinin kurulması³⁷⁶, Hişâm b. Abdülmelik hilafetinde Mesleme b. Abdülmelik

³⁷¹ Can, “Şehir”, 14: 121-122.; Karaalp, “Emevîler’de İskân Politikası ve Sonuçları”, 169-170.

³⁷² İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 266; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 262-263; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 5:443-450; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 255, 266-267. 266-267; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 3: 356-362.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 114-124.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 280-284.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 326.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* 71-74.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 95.; Lewis, *The Middle East.*, 67.; Lewis, *The Arabs in history*, 77-78.

³⁷³ Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 31.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 402.; GURBANOV, *ABBÂSİLER DÖNEMİNİN İLK ASRINDA AZERBAIJAN (132-232/750-847)*, 60-62.; Aydın, “SEMERKANT”, 36: 482.; ÖZGÜDENLİ, “MÂVERÂÜNNEHİR”, 28: 178.; Kitapçı, “İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı”, 130-132.; Kurat, “Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)”, 413.; Gümüş, “İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler”, 213-214.; Kürkçüoğlu, “Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması = Islamic Conquests Towards Armenian Lands During Emevis and the Establishment of Arabic Management System in Armenia”, 134.; Kürkçüoğlu, “Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması”, 243.

³⁷⁴ İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 280-288.; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 289-292.; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7: 325-345.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 205.; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 277-279.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 342-350, 365, 384.; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan*, 328.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 77-94, 8: 259-260.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 3: 493-497, 501-504, 514.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 309-310, 316-322.

³⁷⁵ Shaban, *Islamic History*, 111.; Muir, *The caliphate its rise, decline and fall*, 347-349.; Marın-Guzman vd., “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, 283-284.; Karaalp, “Emevîler’de İskân Politikası ve Sonuçları”, 169-170.

³⁷⁶ İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 308.; Bahşel, *Târîhu Vâsıt*, 22, 38.; Belâzürî, *Fütûh-'l-Büldân*, 284.; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7: 321.; Ya'kûbî, *el-Büldan*, 158.; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 279.; Taberî, *Tarih-i*

tarafından Ermenistan bölgesine askerler yerleştirilmesi³⁷⁷ bu durum özelinde örneklik teşkil ettiği söylenebilir.

Yukarıda belirtilen iskân faaliyetleri hakkında konu özelinde kısa değerlendirme yapmak mümkündür. Bu doğrultuda Vâsıt şehrinde yapılan iskân faaliyetinin arka planda asıl ulaşılmak istenen amacın Mısrayn şehirleri kontrol altında tutmak, meşru otoriteye karşı oluşabilecek herhangi bir isyanın önüne geçmek olduğu söylenilebilir³⁷⁸ çünkü Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanına Basra ve Küfe şehirleri destek vermesiyle Emevî iktidarının bu bölgelere olan güveninin zedelenmesine sebebiyet vermiştir. Buradan hareketle Yusuf b. Haccâc Vâsıt şehrini kurarak Şamlı askerleri bu bölgeye iskân etme gereği duymuştur.³⁷⁹ Dolayısıyla Emevî Devleti'nin Vâsıt şehrinde uyguladığı iskân politikası asayiş ve güvenlik sebebiyle oluştuğu kanaatine varılabilir.

Ermenistan bölgesinde ise Hişâm b. Abdülmelik hilafetinde ve daha önceki dönemlerde bu bölgede genel itibarıyla toprak hâkimiyeti açısından git gellerin yaşandığı bazı dönemlerde hâkimiyet alanının genişlediği bazı dönemlerde ise toprak kayıplarının olduğu görülmektedir. Hâkimiyet alanının azaldığı dönemler devlet otoritesinin zayıfladığı, isyan hareketliliğinin görüldüğü zamanlara tekabül ettiği çıkarımında bulunulabilir. Buradan hareketle Mesleme b. Abdülmelik, Emevî hâkimiyetini bölgede tesis etmek, devlet otoritesini korumak, asayiş ve güvenliği sağlamak amacıyla bölgeye askerleri iskân ettirdiğini belirtmek mümkündür.³⁸⁰

Taberî, 6: 383.; Hurdâzbih, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 58.; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan*, 260-264, 328.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 249.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî't- Tarih*, 3: 514.; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 5: 348.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 345.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 68.; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 163.;

³⁷⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 205.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 8: 259-260.

³⁷⁸ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 117.; Muir, *The caliphate its rise, decline and fall*, 349.; Shaban, *Islamic History*, 111.; STRECK, "Vâsıt", 13: 222-223.; Roberto Marin-Guzman vd., "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2014), 283-284.

³⁷⁹ İbn Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 280-288.; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 289-292.; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7: 325-345.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 277-279.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 342-350, 365, 384.; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldan*, 328.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 77-94.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî't- Tarih*, 3: 493-497, 501-504, 514.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 309-310, 316-322.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 61-64.; el-Müneccim, *Âkâmu'l-Mercân fî Zikri'l-Medâini'l-Meşhûreti fî Külli Mekân*, 41-42.; Roberto Marin-Guzman vd., "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2014), 283-284.

³⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 204-205.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 7: 70-71.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 8: 235-254.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fî't- Tarih*, 4: 198-200.; GURBANOV, *ABBÂSÎLER DÖNEMİNİN İLK ASRINDA AZERBAIJAN (132-232/750-847)*, 60-62.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 176-177.; Kurt, "Mervân II", 29: 227.

2.4.1.3. Askerî İş birliği Neticesinde İskân:

Devletlerarası ilişkilerde çıkmaza giren sorunların çözüme kavuşturulması adına barışçıl yollara başvurulduğu gibi çözüme kavuşturulamaması durumunda son çare olarak silahlı mücadeleye de başvurulduğu görülmektedir. Bu durum neticesinde iki taraf arasında cereyan eden silahlı mücadele savaş olarak nitelendirilebilmektedir.³⁸¹ Savaş hali vuku bulduğunda taraflar arasında üstünlük kurma, galip gelme amacıyla çeşitli stratejik hamlelerde bulunulması mümkündür. Dolayısıyla savaş hali bir süreç olması sebebiyle savaşın gidişatına göre taraflar arasında etkileşimler kurulabilir ve bu etkileşim neticesinde çeşitli vaatler veya güvenceler verilmesiyle birtakım askeri grupların taraf değiştirerek düşman kuvvetleri safına geçme durumu söz konusu olabilmektedir. Bu hamle savaşın sona ermesine ve taraflar arasında her iki taraftan birinin galip veya mağlup olarak nitelendirilmesine sebebiyet verebilmektedir.³⁸²

Emevî hilafetinde yukarıda belirtilen askerî iş birliğine dayanan politikanın Hulefâ-i Raşidin döneminden bu yana sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Bu olguya Esavireler, Zutlar, Siyabeciler'in iskân edilmesi faaliyeti örneklik teşkil ettiği söylenilebilir. Bu iskân faaliyeti olay örgüsü içerisinde şöyle zikredilebilir: Hz. Ömer'in hilafetinde Sâsânî ordusunda bulunan Esavireler, Zutlar, Siyabeciler topluluklarına eman verilmesi ve bu emanın gereği olarak Basra'ya iskân edilmesiyle taraflar arasında askeri iş birliğine dayanan bir birliktelik sağlanmıştır.³⁸³ Hulefâ-i Raşidin döneminde başlayan bu askeri iş birliğine dayanan iskân faaliyeti Emevî iktidarında, dönemin koşulları gereği olarak sürdürülmüştür. Bu topluluklar, Muâviye b. Ebî Süfyan hilafetinde Hz. Ömer hilafetinde var olan güvenceleri sürdürülüp Şam

³⁸¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadiri Ugan, (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 2: 37-39.; Ahmet Yaman, "Savaş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 189.; Talip Türcan, "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad (Savaşın Barışa Doğru Bir Evrilme)", *İslâm Kaynaklarında, Gelenğinde ve Günümüzde Cihad*, (2016), 289-290.; M Yasin Aslan, "SAVAŞ HUKUKUNUN TEMEL PRENSİPLERİ", *Türkiye Barolar Birliği* 79 (2008), 246-250.; Ali Bilgin Varlık, "Savaş Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım", *Avrasya Terim Dergisi* 1/2 (26 Temmuz 2013), 116-120.; İsrail Balcı, "İslâm Fetihlerinin Başarı Sebepleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet'ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, (2018), 462.; Mustafa Zeki Terzi, "İlk Dönem İslâm Fetih Siyaseti", *İslam Tarihinin İlk Asrında Diyarbakır ve Çevresi (Editörlü Kitap)*, (2015), 118.

³⁸² Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 174-178.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 362-364, 370-371.; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 5: 414-415.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 89-91.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 2: 370-372.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 290.; Hizmetli, *İslam Tarihi*, 219-222.; Balcı, *İlk İslam fetihleri ve savaş-barış ilişkisi*, 386.; Nebi Bozkurt, "Eman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 76.; Türcan, "İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad (Savaşın Barışa Doğru Bir Evrilme)", 286-290.; Terzi, "İlk Dönem İslâm Fetih Siyaseti", 120.; Balcı, "İslâm Fetihlerinin Başarı Sebepleri", 14: 468.

³⁸³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 362-364, 370-371.; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 5: 414-415.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 89-91.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 2: 370-372.; Kandemir, "EBÜ MÜSÂ el-EŞ'ARÎ, 10: 191"; ANSARI, "ZUTLAR", 44: 514.

ve Antakya kıyılara iskân edilerek Emevî Devleti ile Bizans arasında bulunan sınır bölgesinde askeri olarak bir güvenlik hattı işlevi görmüştür. Bu topluluklar örneğinde olduğu gibi Emevîlerde askeri iş birliğine dayanan bir iskân faaliyetinin bulunduğu dair bir çıkarımda bulunmak mümkündür.³⁸⁴

2.4.2. İktisadi Sebepler:

Arabistan coğrafyası; iklim olarak kurak, nüfus yoğunluğu bakımından ise de bulunduğu bölgeyi yeteri kadar kalkındıramayacak bir konumdadır. Bu coğrafya da tarih boyunca İslamiyet'ten öncede, konjektürel olarak- savaş sebebiyle krallıkların yıkılması, otorite boşluğu, kuraklık, vb.- koşulların elverişli olması sebebiyle bölgeden dışarıya sürekli göç vermiştir.³⁸⁵ Nitekim İslam fethinden önce Suriye'de yaşayan Arap kabileleri bu olguya örneklik teşkil etmektedir.³⁸⁶ Bu hal vaziyetin getirdiği sebebiyet neticesinde İslam fetihlerinin başlamasıyla beraber savaşa katılan kabilelere ganimetler ve iktalar verilmesiyle Arabistan coğrafyasından fetihlerin genişlediği diğer bölgelere yerleşmelerin, göç hareketliliğinin arttığını söylemek mümkündür.³⁸⁷ Belâzürî de İslam fetihleri hakkında *Fütûhu'l-Büldân* adlı

³⁸⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 120, 162, 275, 365.; Canard, "A'vasım", 24: 7520-7521.; ANSARI, "ZUTLAR", 44: 514.

³⁸⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1: 369-370.; Corcî Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, trc. Necdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1: 104.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 191-193.; Lewis, *The Middle East*, 58.; Lewis, *The Arabs in history*, 70.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 17.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 68-69, 72, 81, 94.; Adnan Demircan, "İslâm Öncesi Arap Yarımadasının Dini, Siyasî, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Tarihi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 1: Hz. Peygamber (SAS) Dönemi*, (2018), 108-109.; İsrail Balcı, *İlk İslam fetihleri ve savaş-barış ilişkisi* (Cağaloğlu-İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 321-322.; Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), 116-118.; Muhammed Dayfallah el-Batâyine - Abdulhalik Bakır, "Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri", *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* LXIII/238 (1999), 882.; Roberto Marín-Guzman vd., "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2014), 268.

³⁸⁶ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 1: 109-100.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 289-291.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 431.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 90.; Lewis, *The Arabs in history*, 55.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 125.; Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 117-118.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 211-212.; Avcı, "Kudâa", 26: 308-309.; el-Batâyine - Bakır, "Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri", 882.; Roberto Marín-Guzman vd., "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2014), 259-260.; Balcı, "İslâm Fetihlerinin Başarı Sebepleri", 14: 468.

³⁸⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 129-131, 149, 196-197, 269, 270, 379-380.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 311.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 14-15.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 319.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 87-91, 114.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 15-16.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 1: 296-297.; Shaban, *Islamic History*, 82-83.; Lewis, *The Arabs in history*, 69-70.; Lewis, *The Middle East*, 58-60.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 112-113, 148-150.; Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, 85-87.; Balcı, *İlk İslam fetihleri ve savaş-barış ilişkisi*, 322.; Abdulazîz ed-Dürî vd., "İslâm Topluluklarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı = Emergence of İktâ in the Muslim Society", *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXV/39 (2006), 225-226.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 208-209, 212-213.; Mustafa Demirci, "İktâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 43.; Marín-Guzman vd., "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", 264-265.; Zekeriya Kitapçı, "Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmiller", *Diyanet İlmi Dergi* XVIII/6 (1979),

eserinde şu görüşü bizimle paylaşmaktadır: Ona göre mealen Müslümanlar, bir yeri fethettiklerinde fethe uğrayan şehri kontrol altında tutmak amacıyla bölgeye Müslümanları yerleştirir. Bölgeye yerleştirilen insanların hayatlarını idame ettirebilmesi içinde iktalar dağıtılır. Belâzürî'nin bu görüşü yukarıda belirtilen çıkarımları destekleyici bir mahiyette olduğu söylenebilir.³⁸⁸

Arabistan'dan gelen kabileler savaşın getirdiği ganimetler ve verilen atiyeler sebebiyle ekonomik olarak bir refaha ulaştığı söylenebilir.³⁸⁹ Ancak fetih hareketliliğinin durduğu veya azaldığı dönemlerde savaş ekonomisi ile çarkları dönen kabileler ekonomik olarak sıkıntılı bir süreç içerisine girmişlerdir. Bu durum neticesinde fethedilen bölgelerde toprak sahibi olma düşüncesi değer kazanmıştır. Ganimet olarak toprak sahibi olan veya toprağı satın alan bir kimse ekilip biçilmesi devlete birtakım vergiler vermesiyle hayatını sürdürebileceği gibi aynı zamanda gelir de temin edebiliyordu. Fethedilen yerler de dağıtılan geniş arazilerin tarımsal bir getiri getirerek ekonomik olarak bir refaha ulaştırdığı düşünülebilir.³⁹⁰

Emevî fütühatında ise özellikle Muâviye b. Ebî Süfyan hilafetinde başlamak üzere geniş topraklar hilafetin hâkimiyeti altına girmiş bununla beraber süreç içerisinde eski krallıklardan veya yönetimden kalan topraklar iktâ olarak dağıtıldı. Genellikle Emevî hanedanına yakın kişiler ve kabilelere verildi. Mülk edinme olarak da nitelendirilen bu olay neticesinde malikine sahip çıkma, sahiplenme, tarımsal olarak işleyişini sürdürme amacıyla bölgeye yerleşmeler gerçekleşti. İktâ sahibi olan kişi, aile veya kabile mensuplarıyla beraber bölgeye yerleşmişti. Fethe maruz kalan topraklarda tarımsal faaliyet yürüten yerel halk işleyişini sürdürüp gelirlerini

335-336.; Yunus Arifoğlu, "Horasan'da Toprak Mülkiyeti: İslamiyet'in Bölgede Yerleşmesinden Büveyhîlerin Hâkimiyetine Kadar = Medical Culture and its Developments in Medieval Europa", *Tarih ve Gelecek Dergisi: Uluslararası Hakemli Tarih Araştırma Dergisi* / *Journal of History and Future International Journal of History Research* III/2 (2017), 149-150.

³⁸⁸ Belâzürî, *Fütûhu- 'l-Büldân*, 130.

³⁸⁹ Belâzürî, *Fütûhu- 'l-Büldân*, 129-131, 149, 196-197, 269, 270, 379-380.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 311.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 14-15.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 87-91, 114.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 15-16.; Shaban, *Islamic History*, 82-83.; Lewis, *The Arabs in history*, 69.; Lewis, *The Middle East*, 58-60.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 148-150.; Balcı, *İlk İslam fetihleri ve savaş-barış ilişkisi*, 322.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 208-209, 212-213.; Demirci, "İktâ", 22: 43.; Kitapçı, "Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethe Zorlayan Belli Başlı Âmiller", 335-336.

³⁹⁰ Belâzürî, *Fütûhu- 'l-Büldân*, 379-380.; İbn Haldun, *Mukaddime*, 1: 413-414.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 306.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 14-15.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 92-95, 114.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 16-18.; Lewis, *The Arabs in history*, 69-70.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 149, 151-159.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 206.; Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, 85-87, 89.; ed-Dürî vd., "İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı = Emergence of İktâ in the Muslim Society", 225-228.; Marın-Guzman vd., "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", 273.; Mustafa Demirci, "Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* V/9 (2007), 64-66, 72, 77.; Arifoğlu, "Horasan'da Toprak Mülkiyeti", 142.

yerel dihanlar aracılığıyla Arap kabilelerine veriyordu.³⁹¹ Orta Asya çevresi ve Horasan bölgesindeki uygulamalar buna örneklik teşkil etmektedir.³⁹²

Emevî hilafetinde yeni kurulan ordugâh şehirlerde hayati fonksiyonların sürdürülebilirliği ekonomik ve ticari münasebetlerin canlandırılması adına yerleşim ve imar planları yapılmakta idi. Böylelikle uygulanan iskân faaliyetindeki hedeflenen amacın sürdürülebilirliği sağlanacak, beraberinde şehirleşmenin getirdiği ekonomik canlılık kazandırılacaktır. Bu bağlamda Vâsıt şehri örneklik teşkil ettiği söylenilebilir.³⁹³

Emevî Devleti'nde uygulanan iskân faaliyetlerinde iskâna uğrayacak bölgenin veya şehrin iktisadi, ticari faaliyetlerinin elverişli olmasına önem gösterirdi.³⁹⁴ Böylelikle yöre halkının ve bölgeye yerleşen kabilelerin refah seviyesini olumlu yönde etkileyecek dolaylı olarak da devletin vergi gelirleri artmış, fethedilen bölgede fethin benimsenmesi sağlanmış olacaktı.³⁹⁵ Kısacası bir bölgeye iskân yapılabilmesinin iktisadi sebeplerinin de bulunduğunu belirtmek mümkündür.

³⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 320-321.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 306-308.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 94, 114.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 15.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 1: 296-297.; Shaban, *Islamic History*, 83-84.; Lewis, *The Middle East*, 58.; Lewis, *The Arabs in history*, 69-71.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 153, 159-161.; ed-Dürî vd., “İslâm Toplumlarda İktâ'nın Ortaya Çıkışı = Emergence of İktâ in the Muslim Society”, 227-228.; Tabakoğlu, *İslâm iktisadi'na giriş*, 137-138.; Athamina - Yılmaz, “Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı”, 203-206., 208-210.; Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, 85-87.; Demirci, “İktâ”, 22: 43.; Marın-Guzman vd., “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, 264-265, 272-274.; Mustafa Demirci, “Toprak ve Vergi”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet'ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, (2018), 333.; Demirci, “Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi”, 67-68, 71-74, 77.; Arifoğlu, “Horasan'da Toprak Mülkiyeti”, 142, 145-150.

³⁹² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 203-208.; Shaban, *Islamic History*, 83-84.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 30-32.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 15-16.; Athamina - Yılmaz, “Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı”, 203-206.; Demirci, “İktâ”, 22: 43.; Yüksel, “Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler”, 53.; Arifoğlu, “Horasan'da Toprak Mülkiyeti”, 142, 149-150.

³⁹³ Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 94.; Lewis, *The Middle East*, 57.; Lewis, *The Arabs in history*, 71-72.; Yüksel, “Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler”, 78-79.; Demirci, “Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi”, 81.

³⁹⁴ Emevî Devleti'nde iskân politikasını uyguladığı şehirler ticaret yollarının üzerinde bulunmakta idi. Orta Asya'daki ticaret yollarının haritada gösterimi için Bk. Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 278.; Ekler, Harita: 5.

³⁹⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 5: 547-548.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 117.; Lewis, *The Middle East*, 57.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 19-20.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 25.; Tanoğlu, “İskân Coğrafyası”, 2-3.; Aksu, *Emevî saltanatının Irak valisi Haccâc B. Yusuf*, 145-146.; Abdolvahid Sofozadeh, “Tarih'te Horasan'ın Yeri (İslâmiyet Dönemi) = The Importance of Khorasan in History (Islamic Period)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* LVIII/1 (2018), 13-15, 18.; M. Zeki Terzi, “Askerî Teşkilat”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet'ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, (2018), 434.; Yüksel, “Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler”, 78-79.; Can, “Şehir”, 14: 123.; Demirci, “Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi”, 81.; Kitapçı, “Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetme Zorlayan Belli Başlı Âmiller”, 332-335.; Zekeriyâ Kitapçı, “İslami Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Maveraü'n-Nehr)”, *Diyanet İlmi Dergi* XVII/5 (1978), 277, 282.; Zekeriyâ Kitapçı, “Sosyal Siyasî ve Dini Yönleri ile İslami Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Maveraü'n Nehr) III”, *Diyanet İlmi Dergi* XVIII/1 (1979), 44-46.; Söylemez, “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”, 153-155.

2.4.3. Dinî Sebepler:

Hız. Peygamberden bu yana yapılan İslam fetihlerindeki ana sebeplerden bir tanesi de İ'lâ-yi Kelimetullah' tır. İslami literatürde gaza ve cihad anlayışı olarak nitelendirilen bu düşünce, Müslümanların yaptığı savaşlarda savaşın, fikri altyapısını, gerekçesi ve aynı zamanda ulaşmak istenilen hedefi de oluşturmaktadır. İslam tarihinde Müslümanların iştirak ettiği savaşların dini bir boyutunun veya altyapısının var olduğunu söylemek mümkündür.³⁹⁶

Hız. Peygamber, Hulefâ-i Raşidin ve Emevîler döneminde yapılan seferlerde Müslümanların başarılı olmasındaki etmenlerden bir tanesi de moral, motivasyon olarak orduyu bir arada tutan, bir ideali gerçekleştirmeyi hedefleyen dinî söylemdir. Bu dinî söylem³⁹⁷ doğrultusunda İslam fetihleri geniş alanlara yayılmış, diğer topluluklardan da İslam dinini benimseyenlerin sayısının artmasını sağlamıştır.³⁹⁸

İslam fütuhatında, Müslümanlar bir şehri fethettiklerinde şehre Müslümanları yerleştirerek hem bölgede fethin kalıcılığını sağlama hem de bölgeyi İslamlaştırma amacı

³⁹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1: 387, 402-404.; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 1: 207-208, 218.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 1: 101-104.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 108.; İrfan SHAHİD, "İslam Öncesi Arabistan" trc. İlhan Kutluer, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (İstanbul, Hikmet Yay., 1997), 1: 42-43.; Lewis, *The Arabs in history*, 55-56.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 85, 93.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 58.; Ahmet ÖNKAL, *Rasûlullah'ın İslam'a Davet Metodu* (İSTANBUL: Kitap Dünyası Yayınları, 2015), 145-150, 154.; Balcı, *İlk İslam fetihleri ve savaş-barış ilişkisi*, 391-395.; Mehmed NİYAZİ, *İslam Devlet Felsefesi* (İSTANBUL: ÖTÜKEN Yayınları, 2018), 212.; HALİM SABİT ŞİBAY, "CİHAD", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İSTANBUL: MEB Basımevi, 1979), 3: 168-169.; Mustafa Fayda, "Fetih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 467-469.; Ahmet Özel, "Cihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 527-528.; İsrail Balcı, "İslâm Fetihlerinin Başarı Sebepleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet'ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, (2018), 461-467.; İsrail Balcı, "Savaş Ahlakı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet'ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, (2018), 479.; Ali Hatalmış, "İbn Haldûn ve Fetih", *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, (2015), 350, 357-358.; Mustafa Ağırman, "Fetih ve Tebliğ", *Eyüpsultan Sempozyumu*, (2016), 77-78, 87.; Yasin Yılmaz, "Cihad Kavramı ve Hız. Peygamber'in (sav) Mekke ile Medine'deki Uygulamaları", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22 (2013), 293, 295-300.; Terzi, "İlk Dönem İslâm Fetih Siyaseti", 104-111.; Ahmet Keleş, "Cihad-Kılıç-Tebliğ Bağlamında İslâm'ın Yayılışı", *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hız. Muhammed (Sempozyum)*, (2007), 252.; Şefaettin Severcan, "Devlet ve Siyaset Anlayışı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet'ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, (2018), 268.

³⁹⁷ Dini söylemden kasıt yeryüzünde İslam hâkimiyetinin sağlanması engelleyecek unsurların ortadan kaldırılmasına dönük fetih hareketlerinin yapılmasına dayanak oluşturan gaza ve cihad anlayışıdır. Bk. ÖNKAL, *Rasûlullah'ın İslam'a Davet Metodu*, 146-150, 154.; Balcı, *İlk İslam fetihleri ve savaş-barış ilişkisi*, 391-395.; Özel, "Cihad", 7: 527-528, 530.; Yılmaz, "Cihad Kavramı ve Hız. Peygamber'in (sav) Mekke ile Medine'deki Uygulamaları", 296.; Balcı, "İslâm Fetihlerinin Başarı Sebepleri", 14: 462-467.; Mehmet Özdemir, "Fetih-Tebliğ İlişkisi", *Kutlu Doğum Sempozyumu (Türkiye Diyanet Vakfı)*, (2006), 89-96.; Ağırman, "Fetih ve Tebliğ", 77-78, 87.; Terzi, "İlk Dönem İslâm Fetih Siyaseti", 115.; Keleş, "Cihad-Kılıç-Tebliğ Bağlamında İslâm'ın Yayılışı", 252.; Severcan, "Devlet ve Siyaset Anlayışı", 14: 268.

³⁹⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1: 387, 402-404.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 1: 207-208, 218-219.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 1: 101-104.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 108.; SHAHİD, "İslam Öncesi Arabistan", 1: 42-43.; Lewis, *The Arabs in history*, 55-56.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 97, 152.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 58.; Balcı, *İlk İslam fetihleri ve savaş-barış ilişkisi*, 391-395.; ŞİBAY, "CİHAD", 3: 168-169.; Fayda, "Fetih", 12: 468-469.; Hatalmış, "İbn Haldûn ve Fetih", 357-358.; Severcan, "Devlet ve Siyaset Anlayışı", 14: 268-271, 306.; Kitapçı, "Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmiller", 337.

gütmüşlerdir.³⁹⁹ Bu doğrultuda yapılan iskân faaliyetleri ile Müslüman aileler bölgeye yerleştirilerek diğer topluluklar ile kaynaşması amaçlanmıştır. Böylelikle Müslümanların canlı bir örnek olarak müşahade edilmesi imkânı sağlanarak İslam dini hakkında bilgilenmeleri sağlanmıştır.⁴⁰⁰

Emevî hilafetinde Orta Asya ve çevresinde yapılan fetihler neticesinde hilafet sınırları içerine dâhil olan bölgelerin Müslümanlaştırılmasına dönük faaliyetler yapıldığı görülmektedir.⁴⁰¹ Bu amaç doğrultusunda yapılan faaliyetlerden bir tanesi de iskân faaliyetidir. Bu iskân faaliyeti ile Müslüman aileler bölgeye yerleştirilmiş ve hayatlarını idame edecekler imkânlar sağlanmış, din öğretimi kapsamında din adamları yerleştirilmiş ve mescitler inşa edilmiştir. Bu duruma örneklik teşkil etmesi adına Velid b. Abdülmelik'in hilafetinde Yusuf b. Haccâc'ın umumi idaresinde atanan Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğinde uygulamaya koyduğu iskân faaliyetleri zikredilebilir. Bu bağlamda Kuteybe b. Müslim, Buhara ve Semerkant'ta uyguladığı iskân faaliyetlerinde şehirlere Müslüman Arapları yerleştirmiş,⁴⁰² yöre halkından ikame edilen Müslümanlara ev ve arazilerinin paylaşılmasını emretmiş,⁴⁰³ din

³⁹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 130.; Kitapçı, "Kuteybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", 53.

⁴⁰⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 320, 396, 406-407, 421.; Ya'kûbî, *el-Buldan*, 125.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 226, 286.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 4: 316-317.; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 77-78, 84.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, 3: 49, 83., 4: 19.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 5: 243.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 77.; Kufî, *Fethü's-Sind*, 107.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 212.; Al-Humaidî, *Fûtuḥ biladî'l-Sind fi ahdi'l-Emeviyyin*, 24.; Bede, *THE ARABS IN SIND, 712 - 1026 A.D.*, 102.; ANSARI, "DEYBÜL", 9: 262.; RAHMAN, *SİND BÖLGESİNİN FETHİ VE İSLÂMLAŞMASI*, 54-55.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 55-56.; Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi 2", 51-52.; Dalkılıç, "Buhara'nın İslâmlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", 154.; Soofizadeh, "Tarih'te Horasan'ın Yeri (İslâmiyet Dönemi) = The Importance of Khorasan in History (Islamic Period)", 18-19.; Can, "Şehir", 14: 121-122.; Kitapçı, "Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmilleri", 336.

⁴⁰¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406, 421.; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 287.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 160-161.; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 77-79, 82.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 308.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 19, 48.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 441.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 77.; Kufî, *Fethü's-Sind*, 107.; Hattâb, *Kadetu fethü's-Sind ve Afganistan*, 212.; Al-Humaidî, *Fûtuḥ biladî'l-Sind fi ahdi'l-Emeviyyin*, 24.; Bede, *THE ARABS IN SIND, 712 - 1026 A.D.*, 102.; Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, 110.; Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi 2", 52-55.; Dalkılıç, "Buhara'nın İslâmlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", 153-155.; Kitapçı, "Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmilleri", 336.; Kitapçı, "Kuteybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", 53-56.

⁴⁰² Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475.; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 77-78, 84.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 309.; İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 48-49.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 442.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 55-56.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 201.; Zekeriya Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi 2", *Millî Kültür* 1/3 (1977), 51-55.

⁴⁰³ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 77-78.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 55-56.

adamlarını iskân edip⁴⁰⁴ mescitler inşa etmiştir⁴⁰⁵ ve ayrıca yerleşik olan dinin etkisini kırmaya dönük girişimlerde bulunmuştur.⁴⁰⁶ Nerşahî, Kuteybe'nin yöre halkından evlerini ve arazilerini Müslümanlarla paylaşmasını istemesinin sebebi olarak halkın Müslümanların daha yakından tanıyarak İslam hakkında bilgilenmelerini sağlama amacı yattığını belirtir.⁴⁰⁷ Kitapçı, bu yerleştirmeler hakkında yöre halkının Müslümanlaştırılmasına dönük bir faaliyet olduğunu belirtir.⁴⁰⁸ Kanaatimizce de bu faaliyet ile ileriye dönük süreç içerisinde bölgenin İslamlaşması adına olumlu etki ettiğini belirtmek mümkündür.⁴⁰⁹

Araştırmamız bağlamında edindiğimiz veriler doğrultusunda Kuteybe b. Müslim'in Horasan'da yaptığı faaliyetler kendi dönemiyle sınırlı kaldığını belirtmek mümkündür. Bölgenin İslamlaştırılmasına dönük yapılan iskân faaliyetleri hakkında kaynaklarda Irak umumi valisi Yusuf b. Haccâc'ın emri ile yaptığına dair malumat bulunmaz iken Irak umumi valisi, atadığı valiler üzerinde otoriter bir konuma sahip olduğu göz önüne aldığımızda bu faaliyetlerin bilgisinin dışında yapılması olağan duruma aykırılık teşkil edeceği çıkarımında bulunmak mümkündür.

Emevîlerin fethedilen yerlerin İslamlaştırılmasına dönük iskân faaliyetlerin kudretli valiler döneminde yoğunluk kazandığını veya Emevîler de fetih hareketliliğinin yoğunlaştığı dönemlerde görüldüğünü söylenebilir. Bu doğrultuda Emevî Devleti fethettikleri yerlerde Müslümanları yerleştirerek, mescitler inşa ederek yörenin İslamlaştırılmasına dönük iskân politikasını uyguladığını belirtmek mümkündür.

⁴⁰⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406-407.

⁴⁰⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 287.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 160-161.; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 78.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 48.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 441.

⁴⁰⁶ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475-476.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 48.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 441.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) = The Conquest of Khwarizm and Samarkand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 412-413.; Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", 117-133.; Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi 2", 51-53.; Kitapçı, "Kuteybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslamiyet", 54-56.; Kurt, "Orta Asya'da İslâm'ın Yayılışı", 257.

⁴⁰⁷ Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 84.

⁴⁰⁸ Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi 2", 51-53.; Kitapçı, "Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmiller", 336.

⁴⁰⁹ Kurt, "Orta Asya'da İslâm'ın Yayılışı", 257.

İKİNCİ BÖLÜM

3. EMEVÎ İSKÂN POLİTİKASININ SONUÇLARI

3.1. Siyasî Hâkimiyet Açısından İskân Politikasının Sonuçları:

Kuruluşundan yıkılışına kadar ki Emevî Devleti'ni genel olarak irdelediğimizde Muâviye b. Ebî Süfyan, Abdülmelik b. Mervan, Velid b. Abdülmelik dönemlerinde⁴¹⁰ iskân faaliyetlerinin diğer Emevî halifelerinin dönemlerine nazaran yoğunlaştığını söyleyebiliriz.⁴¹¹ Siyasî hâkimiyet açısından iskân faaliyetlerini ele aldığımızda fethedilen yerlerde fethin kalıcılığını sağlama, yeni fetihler için askeri destek unsuru oluşturma, Emevî otoritesini hâkim kılma, kamu düzenini tesis etme, bölgenin demografik yapısını Emevîler lehine dönüştürme, amaçları taşıdığı çıkarımında bulunmak mümkündür.⁴¹² Bu çerçevede uygulanan iskân politikasının Orta Asya ve çevresi⁴¹³ özelinde değerlendirmelerde bulunduğumuzda şu tespitlerde bulunmak mümkündür. Emevî Devleti yukarı belirtilen kudretli halifeler döneminde geniş fütuhat hareketliliği başlamış olup devletin hâkimiyet alanını genişletme hususunda başarılı olmuştur. Bu dönemlerde fetih sonrası artan iskân faaliyetleri genel itibarıyla askeri nitelik taşıdığı söylenilebilir.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Bahsi geçen halifelerin dönemlerinde gerçekleşen iskân faaliyetleri hakkında detaylı malumat için ilgili bölüm Bk. "B.2.1. Muâviye b. Ebû Süfyan'ın Hilafeti, B.2.2. Abdülmelik B. Mervan'ın Hilafeti, B.2.3. Velid b. Abdülmelik'in Hilafeti".

⁴¹¹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 325-326, 351.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 108.; Karaalp, "Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları", 159.

⁴¹² Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 480-481.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 50.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 117.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 60, 64-65, 74.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 105.; Shaban, *Islamic History*, 111.; Muir, *The caliphate its rise, decline and fall*, 347-349.; Lewis, *The Middle East*, 58-60.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 401.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 29.; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 2: 303, 378, 382-390.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 44.; Üçok, *İslam Tarihi Emevîler – Abbasiler*, 48.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 203-206.; Kurt, "Maveraünnehir Bölgesinde Fetihler", 3: 229-233.; Marın-Guzman vd., "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", 283-284.; Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi 2", 52.; Kitapçı, "Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethet Zorlayan Belli Başlı Âmiller", 326-330, 336.; Kitapçı, "Sosyal Siyasî ve Dini Yönleri ile İslami Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Maveraü'n Nehr) III", 48-50.; Kitapçı, "Kuteybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", 58.; Can, "Şehir", 14: 121-122.; Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", 154-155.; Balci, *İlk İslam fetihleri ve savaş-barış ilişkisi*, 376, 386-387.

⁴¹³ Emevî Devleti'nin Orta Asya ve çevresinde hakimiyet alanını genişlettiği bölgelerinin haritada gösterimi için Bk. Ruthven - Nanji, *Historical Atlas of Islam*, 29.; Ekler, Harita:

⁴¹⁴ İbn Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 299-308.; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 154, 396, 421.; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 298-300.; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 285-289.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 226, 286, 6: 383-384, 429-464.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 4: 316-317.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 249.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 3: 49, 83, 514 4: 19.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 68, 77.; Kufi, *Fethü's-Sind*, 107.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 280, 332-343.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 66-69.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 307-308, 326-329, 334.; Gibb, *Orta Asya'da*

Emevîler, fethedilen vilayetlere Arapları iskân ettirdiği aynı zamanda aileleriyle beraber askeri birlikleri yerleştirdiği, mali ve idari yöneticiler atadığı görülmektedir.⁴¹⁵ Askeri bir nitelik olarak yapılan iskân faaliyetlerinde, yeni fethedilen topraklarda Emevî hâkimiyeti perçinleştirecek, asayiş ve güvenlik açısından devlet otoritesi bölge de tesis edilecek ve aynı zaman yeni fethedilecek vilayetler için askeri üs ve ileri karakol vazifesi görecek idi.⁴¹⁶ Bu durum Emevî Devleti'nde yönetim ve idare açısından istikrarın hâkim olduğu dönemler de bölgede asayiş ve güvenlik açısından pek sorunlarla karşılaşmadığı buna mukabil olarak aynı zamanda iskân politikasından da hedeflenen amaçları olumlu yönde etkilendiği görülmektedir.⁴¹⁷ Ancak iktidar mücadelelerinin baş gösterdiği, siyasi krizlerin hâkim olduğu⁴¹⁸, kabile çekişmelerinin ayyuka çıktığı⁴¹⁹, mevali politikasının sürdürüldüğü⁴²⁰, niteliksiz

Arap fetihleri, 74.; Lewis, *The Arabs in history*, 78-79.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 371-373.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 382-390.; Kitapçı, "Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmilleri", 326.; Karaalp, "Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları", 159-162.

⁴¹⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406, 421.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 287.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475, 480-481.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 48, 50.; Kufî, *Fethü's-Sind*, 113-118, 123-129.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 60, 74.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 200-201.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 203-204.; Kitapçı, "Kutaybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", 53-54.

⁴¹⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207-208.; Shaban, *Islamic History*, 111.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 32, 64-65, 74.; Barthold, *Halife ve Sultan*, 200-201.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 398-402.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 44.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 303, 382-390.; Balcı, *İlk İslam fetihleri ve savaş-barış ilişkisi*, 386-387.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 206.; Kitapçı, "Kutaybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet", 53.; Can, "Şehir", 14: 121-122.; Marın-Guzman vd., "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", 283-284.; Karaalp, "Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları", 159-162.

⁴¹⁷ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 312.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 309.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 204-208.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 108.; Shaban, *Islamic History*, 117-119.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 15.

⁴¹⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 6: 341-343; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 400-402.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 255; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulafâ*, 2: 563.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 3: 225.; Cevdet, *Kıyas-ı enbiya ve tevarih-i hulafâ* 3: 265-277, 4: 30-42.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 104-107.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 69-72.; Lewis, *The Arabs in history*, 68-69.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 94-97.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 46.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 371-373; Üçok, *İslam Tarihi*, 44-46.; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)", 160-165.; İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi", *İslam'a Giriş: Evrensel Mesajlar*, (2010), 313.; Erkoçoğlu, *Abdûlmelik b. Mervân ve Dönemi*, 281-283.; Ali Aksu, "Emevî Devletinin Yıkılışı ve Temel Özellikleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 534-538, 546.

⁴¹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 400-402.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 289-291.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 430-433.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 32-33.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 71-72.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 192.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 38, 40-42.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 209.; Lewis, *The Arabs in history*, 76-77.; Lewis, *The Middle East*, 60-62.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 125-126.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 114.; Shaban, *Islamic History*, 120-121.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 56.; Üçok, *İslam Tarihi Emevîler – Abbasiler*, 154.; Kurt, "Maveraünnehir Bölgesinde Fetihler", 3: 233.; Marın-Guzman vd., "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", 273, 275-276, 292, 297.; Ali Aksu, "Emevî Devletinin Yıkılışı ve Temel Özellikleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 539-542, 546.

⁴²⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 291.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 236.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 344-345, 364-366, 436-438.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 95-96, 114-116, 193-195.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 24-30.; Lewis, *The Arabs in history*, 71-73.; Lewis, *The Middle East*, 60-62.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 126-127.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 102-103.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 56-58, 85-86.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm*

valilerin göreve getirildiği ve akabinde despotik yönetim anlayışı hâkim olduğu dönemlerde ise bu durumun oluşturduğu ortam neticesinde bölgede bağımsızlık hareketlerinin doğmasına ve Emevî iktidarına dönük ayaklanmaların çıkmasına sebebiyet vermiştir.⁴²¹ Bu durum fethedilen bölgelerde elde edilen kazanımların bertaraf olmasını, toprak hâkimiyeti açısından bölgede git gellerin yaşanmasına ve iskân faaliyetlerindeki hedeflenen amaçların olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur.⁴²²

Fetih hareketlerinin Emevî hilafetinde dinî bir ülkü⁴²³ olarak ön planda tutulması, toplumu bu kutsal olarak atfedilen idealler uğruna topyekûn mücadele çağıran anlayışının yanında toprak elde etme, ganimet arzusu veya kısa bir deyişle maddi ahkâmın daha ön plana çıkması, fethedilen bölgelerdeki faaliyetlerin bütünüyle yöre halkı tarafından emperyalist ameller olarak yorumlanmasına sebebiyet vermiş ve beraberinde Emevî hilafetine dönük ayaklanmaların baş göstermesine zemin hazırlamıştır.⁴²⁴ Emevî hilafetinin Orta Asya ve çevresini ülkenin tahıl ambarı, vergi cenneti, ganimet hazinesi olarak görmesi ve bu doğrultuda politikalarını sürdürmesi iskân faaliyetleriyle erişilmesi amaçlanan; yöre halkının devletle ile kaynaşması, aidiyet bağının oluşmasına dönük kazanımlara gölge düşürmüştür.⁴²⁵ Bunun yanı

Tarihi, 2: 404.; Seyfettin ERŞAHİN, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu* (ANKARA: Otto, 2017), 164.; Marın-Guzman vd., “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, 287, 290.; Aksu, “Emevî Devleti'nin Yıkılışı ve Temel Özellikleri”, 3: 543, 546.; Aksu, “Emevî Devletinin Temel Özellikleri”, 3: 549.

⁴²¹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 236-237.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 114-116, 193-195.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 436-438.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 31, 38, 75-77.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 204-206.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 46, 54-56.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 378.; Marın-Guzman vd., “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, 287.; Kitapçı, “Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmiller”, 328-329.; Kitapçı, “Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi”, 277.; Kitapçı, “Orta Asya Arab Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakterleri”, 150-151.; Aksu, “Emevî Devleti'nin Yıkılışı ve Temel Özellikleri”, 3: 546.; Nuh Arslantaş, “Gayrimüslimler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 368.

⁴²² Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 38, 71-74.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 402.; Vaglieri, “Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri”, 1: 108.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 46, 54-58.; Kitapçı, “Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmiller”, 328-329.; Kitapçı, “Orta Asya Arab Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakterleri”, 150-151.; Karaalp, “Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları”, 159-162.

⁴²³ Gibb, Arap tarihi kaynaklarında var olan fetihlerin, temel dayanağının inanca dayalı savaşlar olarak yorumlanmasını yanıltıcı olarak görmektedir. Bk. Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 24.

⁴²⁴ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 445, 509.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 149.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 46.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 422; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 163-164.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 31, 38, 75-77.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 16-17.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 203-204.; Lewis, *The Arabs in history*, 55-56.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 402.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 27.; Üçok, *İslam Tarihi Emevîler – Abbasiler*, 51.; Kitapçı, “İslâmiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı”, 125-126, 130-132.; Kitapçı, “Orta Asya Arab Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakterleri”, 150-152, 163-167.; Kitapçı, “Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmiller”, 328-329, 337, 340-342.; Kurt, “Maveraünnehir Bölgesinde Fetihler”, 3: 235.; Kurt, “Orta Asya'da İslâm'ın Yayılışı”, 265-266.; Marın-Guzman vd., “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, 268.; Severcan, “Devlet ve Siyaset Anlayışı”, 14: 270-271.; Aydın, “SEMERKANT”, 36: 482.; Kurat, “Kutaybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) = The Conquest of Khwarizm and Samarkand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)”, 413.

⁴²⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 509.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't-Tarih*, 4: 46.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 163-164.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 16-17.; Bartol'd

sıra döneminde kudretli valiler olarak nitelendirilen Kuteybe b. Müslim, Muhammed b. Kasım bölgede uyguladığı iskân faaliyetleriyle bütünleşik olarak yöre halkının Müslümanlaşmasına dönük faaliyetler içerisine girmeleri bölgede Emevî hâkimiyetinin sürdürülebilirliği açısından olumlu etki etmiştir.⁴²⁶ Ancak bu faaliyetlerin devamlılığı sadece valilerin kendi dönemleriyle sınırlı kaldığını belirtmek mümkündür. Daha sonraki süreçlerde ise vilayetlerin İslam şehri olarak anılmasını sağlamış, İslam sancaktarlığı bölgede devam etmiş olup yeni devletlerin kurulması veya yıkılmasıyla da varlığını sürdürmüştür.⁴²⁷

Elde ettiğimiz veriler doğrultusunda Emevî Devleti siyasî hâkimiyet açısından uyguladığı iskân politikasının genellikle askeri nitelik taşımasından ötürü bölge hâkimiyeti açısından kalıcı fethin tam anlamıyla sağlanamadığını iskân faaliyetleriyle hedeflenen amaçların tam anlamıyla erişilemediğini söylemek mümkündür. Emevî yönetimi, çalkantılı dönemler yaşamasına rağmen toprak hâkimiyeti açısından git gellerin olduğu bir vaziyette dahi yıkılışına kadar ki süreçte kısmen de olsa varlığını bölgede sürdürmeyi başarabildiği söylenebilir.

3.2. Ekonomik Bakımdan İskân Politikasının Sonuçları

Emevîler hilafetinde yapılan İslam fetihleri sonucunda veya asayiş ve güvenlik sebebiyle yapılan iskân faaliyetlerin de beraberinde iktisadi sonuçlar doğurmuştur. Bu bağlamda bir iskân faaliyeti olarak yeni kurulan ordugâh şehirleri ele aldığımızda şu tespitlerde bulunmak mümkündür. Buna göre yeni kurulan ordugâh şehirler: bölgenin kalkınmasına,

vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 203-206.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 56-58.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 27.; Kurt, “Maveraünnehir Bölgesinde Fetihler”, 3: 235.; Kitapçı, “Orta Asya Arab Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakterleri”, 150-152, 163-167.; Kitapçı, “Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmiller”, 328-329, 337, 340-342.; Roberto Marin Guzman - Mustafa Demirci, “Orta Asya ve Horasan’da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi* VI/12 (2008), 259-264.

⁴²⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 406, 421.; Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, 2: 287.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475.; İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 7: 160-161.; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 77-79, 82.; İbnü’l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi’l-müluk ve’l-ümem*, 6: 308.; İbnü’l-Esir, *El Kâmil fi’t-Tarih*, 4: 48.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 12: 441.; Gibb, *Orta Asya’da Arap fetihleri*, 61.; Mantran, *İslam’ın Yayılış Tarihi*, 110.; Bartol’d vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 200-201.; Bede, *THE ARABS IN SIND, 712 - 1026 A.D.*, 137.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 402.; Kurat, “Kuteybe Bin Müslim’in Hârizm ve Semerkand’i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samarkand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)”, 408-410, 412-413.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 47-53.; Kufî, *Fethü’s-Sind*, 113-118, 123-129, 190-191, 195-202, 206-208, 228-233.; Al-Humaidi, *Fûtuḥ biladî’l-Sind fî ahdi’l-Emeviyyin*, 29-31, 42-43, 56-57, 62-63, 65-68.; Kitapçı, “Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara’da İslamiyet’in Yayılışı ve Yerleşmesi 2”, 52-55.; Dalkılıç, “Buhara’nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim’in Rolü”, 153-155.; Kitapçı, “Kuteybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan’ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet”, 53-56, 59-60.; Kurt, “Orta Asya’da İslâm’ın Yayılışı”, 255-260.

⁴²⁷ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 333.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 208.; Mantran, *İslam’ın Yayılış Tarihi*, 110.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.; Kitapçı, “Orta Asya Arab Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakterleri”, 150-151, 163-167.; Kitapçı, “Kuteybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan’ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet”, 53.; Kurt, “Orta Asya’da İslâm’ın Yayılışı”, 273.

ekonomik hayatın canlanmasına, ticari ilişkilerin gelişmesine, esnaf ve zanaat alanlarında gelişmelerin yaşanmasına, kırsaldan şehre göçlerin yaşanmasına, nüfus yoğunluğunun artmasına, bölgenin medenileşmesinde etkili olmuştur.⁴²⁸ Dolayısıyla bu durum Emevî Devleti'nin vergiden elde ettiği kazancın artmasına, halk tabanında refah bir ortamın oluşmasına ve ekonomik hareketliliğin sürdürebilir yerleşik bir düzeyde devam etmesine imkân sağlamıştır.⁴²⁹ Abdülmelik b. Mervan hilafetinde Irak umumi valisi Yusuf b. Haccâc tarafından kurulan Vâsıt şehri bu duruma örneklik teşkil ettiği söylenilebilir.

İslam fetihleri neticesinde yapılan iskân faaliyetlerinin iktisadi duruma etkisi ise şöyle izah edilebilir. İskân, bölgede fethin kalıcı olmasına dönük bir amaç taşıdığından ötürü devlet hâkimiyetinin sürdürülebilmesini sağlamakta olup bölgede elde edilecek olan vergi gelirlerinin istikrarlı ve düzenli bir şekilde ödenmesi hususunda devlet bütçesine de olumlu anlamda destek sağlamaktadır. Bunun yanı sıra bölgede ticari faaliyetlerin gelişmesini de sağlamıştır.⁴³⁰ Nitekim savaş halinin vuku bulduğu, siyasi krizlerin baş gösterdiği, bağımsızlık hareketlerinin görüldüğü, Emevî iktidarına karşı ayaklanmaların olduğu dönemlerde bölgede vergi toplanılmasının güçleştiği veya gelirlerin azaldığı görülmektedir.⁴³¹ Bölgeye yapılan iskân faaliyetleriyle devlet otoritesi tesis edilmiş, asayiş ve güvenlik sağlanmış olup bu konjonktürün oluşturduğu ortam ile ekonomik canlılık kazanılmış, ticari ilişkiler artmış ve dolaylı olarak da vergi gelirlerinin artması sağlanmıştır.⁴³² Bunun yanı sıra yeni fethedilen bölgelerde mühtedi oranlarının artması, Emevî vergi sisteminde var olan haraç ve cizye vergi gelirlerinde düşmesine sebep olmuştur.⁴³³ Vergi toplama görevi verilen dihkanların bu durumdan rahatsız

⁴²⁸ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 1: 231-233.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 306-307.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 292.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 94, 117, 195.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 149-150, 157.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 98, 100-101.; Lewis, *The Arabs in history*, 54-55.; Lewis, *The Middle East*, 57-58.; Barthold, *İslam Medeniyet Tarihi*, 108-109.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 203-206.; Tanoğlu, "İskân Coğrafyası", 2-3.; Baltacı, *İslam Medeniyet Tarihi*, 186.; Aksu, *Emevî saltanatının Irak valisi Haccâc B. Yusuf*, 145-146.; Söylemez, "Vâsıt", 42: 542-543.; Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 158, 163-166.; Mustafa Demirci, "İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi* 1/2 (2003), 132-133.; Fatih Erkoçoğlu, "Emevîlerde İmâr Faaliyetleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 503.; Nuh Arslantaş, "Gayrimüslimler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 327, 348.

⁴²⁹ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 1: 292-293.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 306-307.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 98, 100-101.; Arslantaş, "Gayrimüslimler", 3: 348.

⁴³⁰ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 349.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 1: 292-293.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 307.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 157.

⁴³¹ Belâzürî, *Fütûhu- 'l-Büldân*, 401-402.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 72.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 94-97.; Athamina - Yılmaz, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 210-211.; Aksu, *Emevî saltanatının Irak valisi Haccâc B. Yusuf*, 110.; Aksu, "Emevî Devleti'nin Yıkılışı ve Temel Özellikleri", 3: 544.

⁴³² Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 349.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", 1: 98.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 397.; Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 138.; Aksu, *Emevî saltanatının Irak valisi Haccâc B. Yusuf*, 105, 110-112.

⁴³³ Belâzürî, *Fütûhu- 'l-Büldân*, 266, 412-413.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 236-237.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 346.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 26-28.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 135.; Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevî

olmaları bu durumu daha anlaşılır kılmaktadır.⁴³⁴ Bu duruma mukabil olarak Emevîler Arap olmayıp sonradan Müslüman olanlardan da cizye vergisi alınmasına dönük uygulamalar başlatmıştır.⁴³⁵ Bu durum vergi kayıplarını azaltmış olsa da halk tabanında özellikle Mevali olarak nitelendirilen Arap asıllı olmayıp sonradan Müslüman olan topluluklar tarafından hoş karşılanmamış, haksızlık ve adaletsiz bir tutuma maruz kaldığına dair hâkim görüş oluşmasına sebep olmuştur. Nitekim Emevî iktidarının mevali politikası zaman içerisinde kendi iktidarına dönük bir muhalefetin oluşmasına zemin hazırlamış devlet sınırları içerisinde vuku bulan herhangi bir siyasi krizde devlet aleyhinde bir tutum sergilemelerine yol açmıştır.⁴³⁶ Bunun yanı sıra esnaf zanaat işleri ile iştigal eden mühtedi olup Arap kökenli olmayan Mevali diye adlandırılan bir orta sınıf zümrenin oluşmasını sağlamıştır.⁴³⁷

Araştırmamız bağlamında edindiğimiz mevcut bilgilerden hareketle Emevîlerin Orta Asya ve çevresinde uyguladığı iskân politikasının iktisadi sonuçları hakkında şu tespitlerde bulunmak mümkündür. Asayiş ve güvenlik amacıyla yapılan iskân faaliyetlerinde bölgede ekonomik hareketliliğin canlandığı, ticari ilişkilerin arttığı ve dolayısıyla devlet gelirlerinin arttığını söylemek mümkündür. Fetih münasebetiyle yapılan iskân faaliyetlerinde ise devlet hâkimiyetinin sağlandığı, otoritesinin tesis edildiği, kalıcı bir fethin amaçlandığı iskân politikasıyla Emevî devleti fethedilen bölgelerde varlığını uzun bir süre sürdürerek, ekonomik

Halifeleri”,1: 103.;Âdem Apak, “Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslamlaşma”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 302-303.; Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 137.; Aksu, “Emevî Devleti'nin Temel Özellikleri”, 3: 553.; Arslantaş, “Gayrimüslimler”, 3: 353.

⁴³⁴ Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 205-206.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 156.; Marın-Guzman vd., “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, 287, 290.

⁴³⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 412-413.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 344-345, 436.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 204-206.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 135.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 56-57, 85-86.; Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 137.; Apak, “Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslamlaşma”3: 302-303.; Aksu, *Emevî saltanatının Irak valisi Haccâc B. Yusuf*, 105, 110-112.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 404.; ERŞAHİN, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, 164.; Marın-Guzman vd., “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, 290.; Aksu, “Emevî Devleti'nin Yıkılışı ve Temel Özellikleri”, 3: 543.; Aksu, “Emevî Devleti'nin Temel Özellikleri”, 3: 553.; Arslantaş, “Gayrimüslimler”, 3: 353, 368.

⁴³⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 236-237.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 344-345, 364-366, 436-438.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 26-30.; Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, 114-116, 193-195.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 204-206.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 126-127, 129-130, 132, 135.; Vaglieri, “Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri”,1: 103-104.; Apak, “Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslamlaşma”3: 302-303.; Aksu, *Emevî saltanatının Irak valisi Haccâc B. Yusuf*, 105, 110-112.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 404.; Marın-Guzman vd., “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, 287-288, 290.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 56-57.; Aksu, “Emevî Devleti'nin Yıkılışı ve Temel Özellikleri”, 3: 543, 546.; Aksu, “Emevî Devleti'nin Temel Özellikleri”, 3: 549.; Arslantaş, “Gayrimüslimler”, 3: 353, 368.

⁴³⁷ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 364-366, 436.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 25-28.; Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, 116, 193.; Lewis, *The Arabs in history*, 71.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 126-127.; Vaglieri, “Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri”,1: 102.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 85-86.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 404.; Apak, “Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslamlaşma”3: 302-303.; ERŞAHİN, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, 164.; Marın-Guzman vd., “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, 290.; Aksu, “Emevî Devleti'nin Temel Özellikleri”, 3: 551.

kazanç ve düzelin vergi geliri sağlamıştır. Ancak iskân politikası çerçevesinde uygulanan İslamlaştırma faaliyetleri neticesinde bölgede mühtedi oranları artmış olup bu durum Emevî devletinin vergi gelirlerinde azalmasına sebep olmuştur. Devlet gelirlerini azalmasına engel olmak amacıyla uygulanan mevali politikası ise devlet bütçesindeki kayıpları belli oranda telafi etse de ileriye dönük Emevî hâkimiyetinin sorgulanmasına zemin hazırladığına dair çıkarımda bulunmak mümkündür.

3.3. İskân Politikasının Dinin Yayılması ya da Yayılmamasındaki Etkisi

İskân politikası ile İslamlaştırma politikası bir bütünlük arz etmektedir. Yeni fethedilen bölgelerde galip olan devlet, kendi meşruiyetini bu topraklarda sürdürebilmesi için ileriye dönük kalıcı hâkimiyet sağlama adına iskân faaliyetlerinde bulunması savaş sonrası stratejilerde olağan bir duruma karşılık gelmektedir.⁴³⁸ Bu faaliyetler ile fütuhata uğramış bölgede yaşayan yöre halkı ile devlet arasında hâkim otorite lehine aidiyet bağıını kuvvetlendirme, idari hâkimiyetin tanınması, meşruiyetin benimsenmesi ve bir bütün olarak da devlete itaat eden bir topluluk oluşturma amacı taşıdığı söylenilebilir.⁴³⁹ Emevî Devleti'nin Orta Asya ve çevresinde giriştikleri fetih hareketlerinde ise savaşların oluşumunda din temel dayanak olarak gösterilmiş fütuhatta ön planda tutulmuştur. Bu duruma örneklik teşkil etmesi adına savaşlarda ateşkes amacıyla yapılan musâlahatlara baktığımızda dine dönük-İslamlaştırmaya- maddelerin varlığı göze çarpmaktadır.⁴⁴⁰

Emevî Devleti bütünüyle Müslüman topluluklardan oluşması, yapılan savaşlarda dini söylem ön planda tutulması bölgede yapılan iskân faaliyetlerinde kendine sadık bir toplum oluşturmak amacıyla İslamlaştırma politikası uyguladığını söylemek mümkündür. Ancak fetih sonrası oluşan düzende maddi ahkâmın dini söylemin önüne geçtiği belirtilebilir. Nitekim savaş

⁴³⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 130, 154, 196-197, 392, 406-407, 421.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 5: 226., 286., 6: 475.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 4: 316-317.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 2: 457, 3: 49, 83. 4: 19, 48-49.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 5: 243, 6: 309.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 442.; el-Mağribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, 3: 77.; Kufî, *Fethü's-Sind*, 107.; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 2: 306-307.

⁴³⁹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 207-208.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 64-65.; Dalkılıç, “Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü”, 154-155.; Kurt, “Orta Asya'da İslâm'ın Yayılışı”, 256-260.; Can, “Şehir”, 121-122.

⁴⁴⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406.; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2: 287.; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 475.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 160-161.; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, 6: 308.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 48.; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 441.

sonrası yapılan antlaşmalarda ve sonraki süreçte yapılan uygulamalarda bu çıkarımda bulunmak mümkündür.⁴⁴¹

Emevîleri uyguladığı iskân politikası ile bölgede İslam'ın tanınmasına varlığını sürdürmesine olumlu etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak yöre halkı tarafından bu faaliyetin ilk başta emperyal amaçlar doğrultusunda uygulandığı fikri hâkim olması tepkisel bir pozisyon almalarına, mesafe koymalarına ve akabinde bağımsızlık hareketleri yaşanmasına sebebiyet vermiştir.⁴⁴² Süreç içerisinde zamanla yöre halkı iskân faaliyetleriyle Müslümanların yaşantılarını, İslam'ın öğretilerini bil fiil müşahade etme imkânı bulmuştur.⁴⁴³ Bunun yanı sıra İslamlaştırma politikası çerçevesinde yöre halkının kalplerinin İslam'a ısınması amacıyla yapılan uygulamalarda insanlar üzerinde olumlu etki bıraktığını belirtmek mümkündür. Dolayısıyla bu faaliyetler bütünlük içerisinde irdelendiğinde mühtedi oranlarının artmasında etkili olmuştur.⁴⁴⁴ Ancak Emevîlerin; fetihler sonucunda dini ahkamdan ziyade maddi ahkama önem veren tutumu, toprak elde etme, ganimet kazanma arzusu, bölgeyi gelir kaynağı olarak görmesi, yapılan vergi düzenlemeleri, mevali politikası, kabile asabiyetinin getirdiği anlaşmazlıklar, niteliksiz valilerin göreve gelmesi ve akabinde despotik yönetimin var olması, İslamlaştırma politikasının uygulanma birliği sadece belirli valiler dönemiyle sınırlı kalması gibi başlıca sebeplerden ötürü iskân faaliyetleriyle elde edilen kazanımlar olumsuz etkilenmiştir.⁴⁴⁵ Bu doğrultuda iskân politikası bölgede mühtedi oranlarının artmasına olumlu anlamda katkı sağlarken sonraki süreçte yukarıda belirtilen sebeplerin getirdiği olumsuz durum İslamlaştırma politikasını sekteye uğratmıştır.⁴⁴⁶ Ancak şöyle bir izahatta bulunmak mümkündür. Orta Asya

⁴⁴¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 6: 445, 509.; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7: 161-162.; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't- Tarih*, 4: 48.; Kurat, "Kuteybe Bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)", 411-412.

⁴⁴² Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 31.; Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 402.; Aydın, "SEMERKANT", 36: 482.; Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", 130-132.

⁴⁴³ Nerşahî, *Târihu Buhara*, 84.; Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi 2", 51-53.; Kitapçı, "Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethet Zorlayan Belli Başlı Âmiller", 336.; Kurt, "Orta Asya'da İslâm'ın Yayılışı", 257.

⁴⁴⁴ Nerşahî, *Târihu Buhara*, 77-79, 82.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 110.; Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 128-130.; Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", 154-155.; Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", 120.

⁴⁴⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 400-402, 411.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 236-237.; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1: 289-291.; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2: 344-345, 364-366, 430-433.; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 32-33.; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 71-72.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 25-30.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 95-96, 114-116, 192-195.; Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 38, 40-42.; Lewis, *The Arabs in history*, 71-73.; Bartol'd vd., *Mongol istilâsına kadar Türkistan*, 201, 209.; Al-Humaidi, *Fütuh biladi'l- Sind fi ahdi'l- Emeviyyin*, 74-75.; Üçok, *İslam Tarihi*, 50-51.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 27-30.; ERŞAHİN, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, 147-151.; Kurt, "Orta Asya'da İslâm'ın Yayılışı", 260, 265-268.; Apak, "Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslâmlaşma"3: 302-304.

⁴⁴⁶ Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 76.; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 110.; Vloten, *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*, 25-30.; Lewis, *The Arabs in history*, 71-

ve çevresinde yaşayan halklarının olumsuz tutumu İslam'a karşı değil Emevîlere karşı olduğunu belirtmek mümkündür. Nitekim Abbasi ihtilalinin Orta Asya da kuvvet bulması, Abbasi hilafetinde yöre halkının kitleler halinde Müslüman olması bu konuda çıkarımda bulunmamızı sağlamaktadır.⁴⁴⁷

Elde ettiğimiz veriler doğrultusunda kanaatimizce Emevîler döneminde uygulanan iskân politikası İslam dinin yayılmasında olumlu anlamda katkı sağlamış olup ve bu doğrultuda mühtedi oranlarında artışlara vesile olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu olumlu durumun aksine Emevî yönetiminin idari, ekonomik, sosyal hayata dönük uygulamaları ve bölgeye olan tutumundan dolayı İslam dinin yayılmasını olumsuz anlamda etkilenmiştir. Bu dönemde bölge halkı İslam dininden haberdar olup kitleler halinde olmasa da ferdi olarak mühtedi olmuştur. Bu durum Abbasi hilafetinde Orta Asya ve çevresindeki halkların kitleler halinde Müslüman olmasının ön ayağı, hazırlık aşaması olarak nitelendirmek mümkündür. Başka bir deyişle Abbasi hilafetinde, Orta Asya ve çevresindeki toplulukların kitleler halinde Müslüman olmasının hazırlık aşaması Emevîler döneminde uygulanan iskân politikasının etkisi olduğu söylenebilir.

73.; Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*, 128-130, 153-154.; Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 27-30.; Üçok, *İslam Tarihi*, 50-51.; Apak, “Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslâmlaşma”3: 303-304.; Kitapçı, “İslamiyet’in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı”, 120, 130.

⁴⁴⁷ Yazıcı, *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*, 30-32, 34.; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 59.; Kurt, “Orta Asya’da İslâm’ın Yayılışı”, 270-273.; Apak, “Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslâmlaşma”, 3: 307-308.

SONUÇ

İskân, malzemesi insan olan kitlesel olarak bir yerden bir yere rızaya dayalı veya zorunlu olarak ikame etme, barınma faaliyetidir. İnsanlık tarihinde insan topluluklarının bir yerden bir yere gönüllü veya zoraki yerleşmelerini etkileyen dinî, siyasî, askerî, ekonomik durumlar mevcuttur. Çalışmamız bağlamında Müslümanların tarihinde geniş bir fütühat başlatan Emevî Devleti'nin bu başarısının altında yatan sebepleri ve uygulanan politikaları irdelemek o dönemi anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu doğrultuda araştırmamız özelinde Emevî Devleti'nin Orta Asya ve çevresinde iskân faaliyetlerinin varlığı, var ise de varlığının sebepleri, işleyişi, yapısı ve beraberinde dinî, siyasî, askerî, ekonomik olarak doğurduğu sonuçlar bağlamında inceledik.

“Emevîler de İskân Politikası” adlı çalışmamızda Emevîlerin Orta Asya ve çevresinde uygulamaya koydukları iskân politikasının siyasî, iktisadî, dinî sebeplere dayandığını beraberinde uygulamada siyasî/askerî, ekonomik ve dinî sonuçlar doğurduğunu belirtmek mümkündür. Bu bağlamda iskân politikasının uygulanmasındaki sebepleri şöyle sıralanabilir. İlk olarak Siyasî/askerî nitelikli sebepler şöyle izah edilebilir: Emevî Devleti, ülke sınırları içerisine dâhil olan yeni topraklarda yaşayan toplumsal kütleyi Emevî vatandaşı statüsü kazandırmak, bölgede fethin kalıcı olmasını sağlamak, demografik dengeyi Emevîler lehine çevirmek, yöre halkı ile devlet arasında aidiyet bağını oluşturmak, kuvvetlendirmek ve aynı zamanda askerî açıdan, yeni fetihler için askeri üs kurmak, bölgenin asayiş ve güvenliği sağlamak, devlet otoritesini tesis etmek, kamu düzenini sağlamak vb. amaçlara ulaşmak adına iskân faaliyetlerinde bulunduğunu belirtilebilir. Siyasî/Askerî nitelikli sebepleri detaylandıracak olursak kendi içerisinde 3 kısma ayırmak mümkündür. İlk olarak fetih münasebetiyle iskân: Emevî Devleti yeni fethettikleri bölgelere aileleriyle beraber askerleri ve Müslüman Arapları yerleştirmiştir. Örneklik teşkil etmesi bakımından Velid b. Abdülmelik'in hilafetinde Haccâc b. Yusuf'un Irak umumi idaresinde, Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğinde Buhara ve Semerkant'a yapılan iskân faaliyetleri gösterilebilir. Bir diğeri ise asayiş ve güvenlik sebebiyle yapılan iskân faaliyetidir. Asayiş ve güvenlik sebebiyle iskân: Emevî Devleti'nde siyasi krizlerin hâkim olduğu, bağımsızlık hareketlerinin vuku bulduğu, idareye dönük isyan hareketlerinin baş gösterdiği, devlet otoritesinin hakimiyet alanına tam anlamıyla nüfuz sağlayamadığı dönemlerde uygulamada çözüm amaçlı başvurulmuştur. Bu bağlamda asayiş ve güvenlik sağlanması adına Orta Asya ve çevresinde çeşitli yerlere asker yerleştirilmiş

ve aynı zamanda ordugâh şehirlerde kurulmuştur. Örneklik teşkil etmesi bakımından Haccâc b. Yusuf'un Abdurrahman b. Eş'as isyanı neticesinde Kûfe ve Basra vilayetlerini kontrol altında tutmak amacıyla Vâsıt ordugâh şehrini kurmuştur. Bir diğer örnek niteliği taşıyan iskân faaliyeti ise Hişâm b. Abdülmelik hilafetinde Mesleme b. Abdülmelik tarafından Ermenistan bölgesine asker yerleştirilmesidir. Bu bölgede Emevî Devleti'ne karşı bağımsızlık hareketlerinin olması, toprak hakimiyeti açısından git gellerin yaşanması, devlet otoritesinin zayıflaması, Emevî yönetimin Ermenistan özelinde asayiş ve güvenlik sebebiyle iskân faaliyeti yürütmesine sebebiyet vermiştir. Son olarak da siyasi/askeri nitelikli sebepler bağlamında askeri iş birliğine dayanan iskân faaliyetlerinin de yapıldığı görülmektedir. Hz. Ömer hilafetinde Sasani ordusunda bulunan Esavire, Zutlar ve Siyabeciler topluluklarına Müslümanlarla iş birliği yapmaları karşılığında eman verilmiş ve Basra'da iskân edilmeleri sağlanmıştı. Muaviye b. Ebî Süfyân' bu iş birliğini sonlandırmayıp anlaşmaya sadık kalarak bu toplulukları Bizans sınırına iskân etmiştir. İskân politikasının uygulanmasındaki iktisadi sebepler ise vergi gelirlerini arttırmak, bölgenin kalkınmasını sağlamak, ticari hareketliliğin oluşmasını sağlamak olarak belirtilebilir. Vâsıt ve Merv ordugâh şehirleri bu durum özelinde örneklik teşkil edebilir. Bu belirtilen şehirler iskân faaliyetleriyle kurulmuş ve gelişmiş akabinde oluşturduğu ekonomik potansiyel ile yoğun göç alan bir konuma erişmiştir. Dinî boyutta iskân politikasının uygulanma sebebi ise gaza ve cihad anlayışına dayandığı söylenilebilir. Fethedilen bölgeleri İslamlaştırma hedefi çerçevesinde iskân faaliyetlerinin yapıldığı görülmektedir. Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğinde Buhara, Semerkant şehirlerindeki iskân faaliyetleri ve beraberinde İslamlaştırmaya dönük uygulamaları; Muhammed b. Kasım'ın Sind bölgesindeki faaliyetleri bu olguya örneklik teşkil etmektedir.

İskân politikasının uygulama da doğurduğu sonuçlar ise şöyle sıralanabilir. Siyasî hâkimiyet açısından: İskân faaliyetleri genel itibarıyla askerî nitelik taşımasından ötürü bölge hâkimiyeti açısından kalıcı fethin tam anlamıyla sağlanamadığını iskân faaliyetleriyle hedeflenen amaçların tam anlamıyla erişilemediği söylenebilir. Fütuhata uğramış bölgelerde- Orta Asya ve çevresinde- bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkması, yönetim aleyhinde ayaklanmaların oluşması ve buna mukabil olarak askeri ağırlıklı tedbirlerin uygulanması bu sonuca varmamızı sağlamıştır. Bir örnek üzerinden hareket edecek olursak Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğinde Buhara ve Semerkant üzerindeki uygulamalarıyla kendi döneminde kısmen başarılı olmuş olsa da diğer valilerin dönemlerinde ise bu bölgede Emevî Devleti'nin hakimiyet alanlarında bir daralma söz konusu olduğu görülmektedir. Emevî yönetimi, çalkantılı dönemler yaşamasına rağmen toprak hâkimiyeti açısından git gellerin

olduğu bir vaziyette dahi yıkılışına kadar ki süreçte kısmen de olsa varlığını bölgede sürdürmeyi başarabildiğini söylemek mümkündür. Ekonomik açıdan ise asayiş ve güvenlik amacıyla yapılan iskân faaliyetlerinde bölgede ekonomik hareketliliğin canlandığı, ticari ilişkilerin arttığı ve dolayısıyla devlet gelirlerinin arttığı belirtilebilir. Bu duruma Vâsıt şehri örneklik teşkil etmektedir. Fetih münasebetiyle yapılan iskân faaliyetlerinde ise devlet hâkimiyetinin sağlandığı, otoritesinin tesis edildiği, kalıcı bir fethin amaçlandığı iskân politikasıyla Emevî Devleti fethedilen bölgelerde varlığını uzun bir süre sürdürerek, ekonomik kazanç ve düzenli vergi geliri sağlamıştır. Ancak iskân politikası çerçevesinde uygulanan İslamlaştırma faaliyetleri neticesinde bölgede mühtedi oranları artmış olup bu durum Emevî Devleti'nin vergi gelirlerinde azalmasına sebep olmuştur. Devlet gelirlerini azalmasına engel olmak amacıyla uygulanan mevali politikası ise devlet bütçesindeki kayıpları belli oranda telafi etse de ileriye dönük Emevî hâkimiyetinin sorgulanmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Yukarıda belirtilen çıkarımlara örneklik teşkil etmesi adına Emevîlerin Horasan vilayetindeki uygulamaları gösterilebilir. İslam dininin yayılması hususunda ise iskân politikası, İslam dinin yayılmasında olumlu anlamda katkı sağlamış olup ve bu doğrultuda mühtedi oranlarında artışlara vesile olduğunu söylenebilir. Özellikle Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğinde uyguladığı İslamlaştırmaya dönük faaliyetleri bölgede İslam dininin yayılmasında olumlu etki etmiştir. Örneğin Buhara'da Müslüman ailelerin iskân edilmesi, namaza katılacak olan mühtedilere para dağıtılması, Arapça bilmeyenlerin Kur'an'ı Farsça okuyabileceklerinin belirtilmesi gibi benzeri uygulamalar Buharalıların, İslam dinine ısınmalarını sağlamıştır. Ancak bu olumlu durumun aksine Emevî yönetiminin idari, ekonomik, sosyal hayata dönük uygulamaları ve bölgeye olan tutumundan dolayı İslam dinin yayılmasını olumsuz anlamda etkilenmiştir. Bu dönemde bölge halkı İslam dininden haberdar olup kitleler halinde olmasa da ferdi olarak mühtedi olmuştur. Bu durum Abbasi hilafetinde Orta Asya ve çevresindeki halkların kitleler halinde Müslüman olmasının ön ayağı, hazırlık aşaması olarak nitelendirmek mümkündür. Başka bir deyişle Abbasi hilafetinde, Orta Asya ve çevresindeki toplulukların kitleler halinde Müslüman olmasının hazırlık aşaması Emevîler döneminde uygulanan iskân politikasının etkisi olduğu söylenebilir.

Emevî hilafetini bir bütün olarak irdelediğimizde fetih hareketliliğin arttığı dönemlerde iskân faaliyetlerinin de arttığı görülmektedir. Bu durum kudretli halifeler olarak da zikredilen Muâviye b. Ebî Süfyân, Abdülmelik b. Mervan, Velid b. Abdülmelik dönemlerine rastlanıldığını söylemek mümkündür. Diğer dönemlerde ise siyasi krizlerin hâkim olması, devlet otoritesinin sarsılması, iktidar mücadeleleri, isyan ve bağımsızlık hareketlerinin oluşması

vb. sebeplerden ötürü iskân faaliyetlerine pek rastlanılmamıştır. Genellikle iskân faaliyetleri askerî bir nitelik taşımış olup kategorik olarak: Fetih münasebetiyle, asayiş ve güvenlik sebebiyle, askerî iş birliği neticesinde diye sınıflandırmak mümkündür. Yapılan iskân faaliyetlerinin genellikle askerî nitelik taşıması iskân politikasıyla amaçlanan hedeflere ulaşılmasını olumsuz etkilemiştir. Emevîlerin maddiyatı ön plana çıkaran tutumları, İslamlaştırmadan ziyade ganimet, toprak elde etmeye dönük uygulamaları, mevali politikasının sürdürülmesi, kabile anlaşmazlıkların yaşanması, despotik yönetim anlayışı, niteliksiz valilerin göreve gelmesi vb. durumlar iskân faaliyetleriyle elde edilen kazanımlara gölge düşürmüştür.

Kanaatimizce Emevîlerin Orta Asya ve çevresinde uyguladığı iskân politikasıyla tam anlamıyla istenilen hedeflere ulaşılmasa da uzun yıllar bölgede Emevî varlığını sürdürebilmesinde etkili ve başarılı olmuştur. İslamlaştırma çerçevesinde değerlendirecek olursak iskân politikası olumlu tesir edip yöre halkının Müslümanlaşmasında etkili olmuştur. Ancak Emevîlerin yukarı da zikredilen idari, askerî, iktisadî ve toplumu etkileyen uygulamaları mühtedi artış oranlarını olumsuz manada etkilemiştir. Bölgede kitlesel olarak İslamlaşma hızı yavaşlasa da bu topraklar da İslamiyet'in tanınırlığını ve varlığını sürdürmesi hususunda Emevîlerin başarılı olduğu söylenebilir. Çalışmamız bağlamında Emevî Devleti'nin uyguladığı iskân politikası günümüz dünyasında uygulanacak olan iskân faaliyetlerine ders niteliği taşıdığı düşünülebilir. Nitekim eksileriyle artılarıyla bir bütün olarak geçmişten günümüze deneyimsel bir tecrübe olarak Emevîlerin iskân politikası modern dünyaya örneklik teşkil etmektedir. Bu bağlamda yapılacak çalışmalara da destekleyici bir konumda olabileceği düşünülebilir.

BİBLİYOGRAFYA

Ağırman, Mustafa. “Fetih ve Tebliğ”. *Eyüpsultan Sempozyumu*, 74-87.

Aksu, Ali. “Emevî Devleti’nin Temel Özellikleri”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 547-554.

Aksu, Ali. “Emevî Devleti’nin Yıkılışı ve Temel Özellikleri”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 531-546.

Aksu, Ali. *Emevî saltanatının Irak valisi Haccâc B. Yusuf*. İstanbul: Kitabevi, 2009.

Algül, Hüseyin. “Ezd (Benî Ezd)”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/47. İstanbul, 1995.

Al-Humaidi, Abdulaziz Abdullah. *Fütûh biladi’l- Sind fi ahdi’l- Emeviyyin*. Mekke: Kral Fahd Milli Kütüphanesi, 2015.

Ansarı, A. S. Bazmee. “Deybül”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Ansarı, A. S. Bazmee. “Zutlar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul, 2013.

Apak, Âdem. “Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslamlaşma”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 301-308.

Arifoğlu, Yunus. “Horasan’da Toprak Mülkiyeti: İslamiyet’in Bölgede Yerleşmesinden Büveyhîlerin Hâkimiyetine Kadar = Medical Culture and its Developments in Medieval Europa”. *Tarih ve Gelecek Dergisi: Uluslararası Hakemli Tarih Araştırma Dergisi* / *Journal of History and Future International Journal of History Research* III/2 (2017), 139-155.

Arslantaş, Nuh. “Gayrimüslimler”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 309-368.

Aslan, M Yasin. “Savaş Hukukunun Temel Prensipleri”. *Türkiye Barolar Birliği* 79 (2008).

Atçeken, İsmail Hakkı. “Emevîlerin Siyasi Tarihi”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Emevîler 3*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018).

Athamina, Khalil- Yılmaz, Saim. “Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 203-226.

Avcı, Casim. “Kudâa (Benî Kudâa)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/308-309. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Avcı, Casim. “Kûfe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Aycan, İrfan. “Emevîler Dönemi”. *İslam’a Giriş: Evrensel Mesajlar*, 305-320.
- Aycan, İrfan. “Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXXIX* (1999), 147-174.
- Aycan, İrfan. “Mühelleb B. Ebû Sufre”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2014).
- Aycan, İrfan. “Ziyâd B. Ebîh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul, 2013.
- Aydınlı, Osman. “Semerkant”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Bahşel, Ebü’l-Hasan er-Rezzâz Eslem b Sehl b Eslem el-Vâsıt. *Târîhu Vâsıt*. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1986.
- Bakır, Abdülhalik. “Basra”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Balcı, İsrâfil. “Fetihlerin Getirdikleri”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet’ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, 471-486.
- Balcı, İsrâfil. *İlk İslam fetihleri ve savaş-barış ilişkisi*. Cağaloğlu-İstanbul: Pınar Yayınları, 1. basım., 2011.
- Balcı, İsrâfil. “İslâm Fetihlerinin Başarı Sebepleri”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet’ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, 461-470.
- Baltacı, Cahid. *İslam Medeniyet Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *İslam Medeniyet Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1984.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Halife ve Sultan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006.
- Bartol’d, Vasilij Vladimiroviç vd. *Mongol istilâsına kadar Türkistan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

Batâyine, Muhammed Dayfallah el-- Bakır, Abdulhalik. “Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri”. *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* LXIII/238 (1999), 869-934.

Bede, John Jehangir. *The Arabs In Sind, 712- 1026 A.D.* Michigan: University of Utah, 1973.

Berzencî, Muhammed b. Tâhir el-. *Sahîhu ve da'ifu Târîhi't-Taberî*. 13 Cilt. Dımaşk- Beyrût: Dâru İbn Kesir, 1428.

*Biruni, Ebü'r-Reyhan Muhammed b Ahmed el-Hârizmî. *el-Asarü'l-bakiye ani'l-kuruni'l-haliye = Chronologie orientalischer völker*. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923.

Bozkurt, Nebi. “Eman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/75-77. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Brockelmann, C. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc. Ne'şet Çağatay, (Ankara: Ankara Basımevi, 1964).

Can, Yılmaz. “Şehir”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet'ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, 121-140.

Canard, M. “A'vasım”. *Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-İslâmiyye*. C. 24. Merkez El Şerkat li'ibtida-i Fikriyyi, 1998.

Cevdet, Ahmed. *Kısas-I Enbiya Ve Tevarih-İ Hulafa*. Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985.

Çetin, Osman. “Horasan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Dalkılıç, Mehmet. “Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* / *The Journal of International Social Research* V/23 (2012), 149-156.

Demircan, Adnan. “İslâm Öncesi Arap Yarımadasının Dinî, Siyasi, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Tarihi”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 1: Hz. Peygamber (SAS) Dönemi*, 107-158.

Demirci, Mustafa. “Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi”. *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* V/9 (2007), 61-82.

Demirci, Mustafa. “İktâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/43-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Demirci, Mustafa. “İslâm’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”. *İSTEM: İslâm San ‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* I/2 (2003), 129-146.

Demirci, Mustafa. “Toprak ve Vergi”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet’ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, 323-352.

Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Doğuş Yayınları, 1962).

Dixon, Abd al-Ameer ‘Abd - Doğan, Hüseyin. “Emevî Dönemi Haricî İşyanları”. *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* VII/1 (2014), 155-188.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, 2. C. (Konya: Çağ Yay., 1994).

Durant, Will. *İslam medeniyeti*. İstanbul: Tercüman Gazetesi. Erişim 24 Temmuz 2024.

Dûrî, Abdulazîz ed- vd. “İslâm Toplumlarında İktâ’nın Ortaya Çıkışı = Emergence of İktâ in the Muslim Society”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXV/39 (2006), 221-238.

Dûrî, Abdülaziz. *İlk Dönem İslam Tarihi -bir önsöz*. İstanbul: Endülüs, 2016.

Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Tarihu Halife b. Hayyat*, Thk. Ekrem Ziya el Ömerî, (Dimaşk, Beyrut: Dârü’l-Kalem, Müessesetü’r-Risâle, 1397).

Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu’t-Taberî*, Thk. Muhammed Ebu’l-Fadıl İbrâhim, (Mısır: Daru’l-Mearif, 1967).

Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, Thk. Abdülmünim Âmir, (Mısır: Vizâretü’s-Sekâfe ve’l-İrşâdî’l-Kavmî, 1960).

Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sîretu’n-Nebeviyye ve Ahbâru’l-Hulafâ*, Thk. Hafız Seyyid Aziz Bey, 2. Cilt. (Beyrut: el-Kütübü’s-Sekâfiyye, 1997).

Ebu’l-Hasan Ali b. Hüseyin el- Mes’ûdî, Murucu’z-Zeheb ve Meadinu’l-Cevher, Thk. Müfid Muhammed Kamîhe, (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmîyye, 2005).

Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsabe fî Temyizi's-Sahabe*, Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvid, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010).

Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Târîhu'l-hulefâ*, Thk. Hamdi Timurtaş, (Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004).

Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, (Riyad: Daru'l-Hicr, 2003).

Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Bıldan*, (Beyrut: Daru ve Mektebetü'l-Hilal, 1988).

Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, Thk. Süheyl Riyaz Zirikli,- Süheyl Zekkar, (Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1996).

Ebü Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî, *Kitâbü'l-Fütûh*, Thk. Ali Şiri, (Lübnan: Dâru'l-Edva, 1991).

Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *Sîret-i İbn Hişâm*. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1990.

Endelüsî, İbn Hazm el-. *Halifeler ve fetihler: (Esmâu'l-Hulefa ve fütuhu'l-İslam)*. Ankara: İlahiyat, 2004.

Endelüsî, İbn Hazm. *el-Esmâu'l-Hulefa ve Fütuhu'l-İslam*, trc. Şaban Öz, Ankara: Avrasya Yayınları, 2004.

Erkoçoğlu, Fatih. *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006).

Erkoçoğlu, Fatih. "Devletin Yeniden Yapılandırılması", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Emevîler* 3, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 479-501.

Erkoçoğlu, Fatih. "Emevîlerde İmar Faaliyetleri". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 503-529.

Erkoçoğlu, Fatih. "Hz. Osman Dönemi Orta Asay (Horasan) Fetihleri". *Hazreti Osman*, 85-97.

Erşahin, Seyfettin. *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*. Ankara: Otto, 2017.

Faruki, İsmail Raci, *İslam Kültür Atlası* (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1999).

Fayda, Mustafa. “Fetih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/467-470. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Gerdizi, Ebu Said Abdülhay b Dahhak b Mahmud. *Zeynü’l-ahbar*. [Tahran]: Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1347hş.

Gibb, H. A. R. *Orta Asya’da Arap fetihleri*. çev. Hasan Kurt. Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.

GURBANOV, Abbas. *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132–232/750–847)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2007.

Guzman, Roberto Marin- Demirci, Mustafa. “Orta Asya ve Horasan’da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme”. *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* VI/12 (2008), 255-278.

Güler, Zekeriya. “Rebî’ b. Ziyâd”. C. 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

Gümüş, Nebi. “İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler I* (2014), 207-223.

Halaçoğlu, Yusuf. “Fersah”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut. *Mu’cemü’l-büldan*. Beyrut: Dâru Sadır, 1995.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, trc. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul: Bir Yayınları, 1984.

Hamidullah Muhammed, *İslam Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, 1 Cilt. İstanbul: Yenişafak Yayınları, 2003.

Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, 1. C. (İstanbul: Kayıhan Yay. 2011).

Hatalmış, Ali. “İbn Haldûn ve Fetih”. *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, 347-361.

Hattâb, Mahmûd Şit. *Kadetu fethü’s-Sind ve Afganistan*. Cidde: Dârü’l-Endelüs el-Hadra, 1998.

Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b Havkal el-Bağdadi İbn. *Suretü'l-arz*. Leiden : E.J. Brill, 1938.

Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, 1-2. C. (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989).

Hizmetli, Sabri. *İslam Tarihi*, (Ankara: AUİF Yayınları, 1991).

Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni*, trc. Berkay Ersöz, 1. C. (Ankara: Phoenix Yayınları, 2017),

Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b Abdullah İbn. *el-Mesalik ve'l-memalik*. Leiden Beyrut: Dâr Sâder, 1889.

İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadiri Ugan, 1-2 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî. *Et-Tabakatü'l-Kübra*. Kahire: Mektebetü'l Haneci, 2001.

İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Alî b Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Esîr Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed eş-Şeybanî el-Cezerî, *El Kâmil fi't- Tarih*, Thk. Ömer Abdulselam Tedmiri, (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1997).

İbnü'l-Fakih, Ebû Bekr Ahmed b Muhammed b İshak el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldan*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.

İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, 13. C. (Beyrut,1990).

İnanç, Mükrimun Halil. "Ermeniye". *Ermeniye Meb İslam Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul, 1977.

İsfahânî, Râgıb. *Müfredat*, trc. Abdulbaki Güneş-Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.

Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Mûsâ El-Eş'arî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 1994.

Karaalp, Mücahit. "Emevîler'de İskân Politikası ve Sonuçları: Horasan Örneği". *TSBS Bildiriler Dergisi* 3 (08 Ağustos 2023), 159-162.

Kayaoğlu, İsmet. *İslam Kurumları Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1985.

Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti Ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 5. Basım., 2003.

Keleş, Ahmet. “Cihad-Kılıç-Tebliğ Bağlamında İslâm’ın Yayılışı”. *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum)*, 249-280.

Kitapçı, Zekeriya. “Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara’da İslamiyet’in Yayılışı ve Yerleşmesi”. *Milli Kültür* I/2 (1977), 51-59.

Kitapçı, Zekeriya. “Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara’da İslamiyet’in Yayılışı ve Yerleşmesi 2”. *Milli Kültür* I/3 (1977), 51-56.

Kitapçı, Zekeriya. “İslami Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Maveraü’n-Nehr)”. *Diyanet İlmi Dergi* XVII/5 (1978), 276-284.

Kitapçı, Zekeriya. “İslamiyet’in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı”. *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 25 (1983), 109-135.

Kitapçı, Zekeriya. “Kuteybe B. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan’ın Diğer Şehirlerinde İslâmiyet”. *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 29 (1984), 52-71.

Kitapçı, Zekeriya. “Müslüman Arapları, Türk Yurtlarını Fethetmeye Zorlayan Belli Başlı Âmilleri”. *Diyanet İlmi Dergi* XVIII/6 (1979), 325-342.

Kitapçı, Zekeriya. “Orta Asya Arab Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakterleri”. *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 33 (1984), 141-169.

Kitapçı, Zekeriya. “Orta Asya’nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi”. *Türkler* IV (2002), 271-278.

Kitapçı, Zekeriya. “Sosyal Siyasi ve Dini Yönleri ile İslami Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Maveraü’n Nehr) III”. *Diyanet İlmi Dergi* XVIII/1 (1979), 44-50.

Koçyiğit, Tahsin. *İslam Tarihinin İlk Yıllarında İskân*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Koçyiğit, Tahsin. “İşkân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. EK 1. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Koçyiğit, Tahsin. “Raşid Halifeler Devrinde Yeni Şehirlerin Kuruluşu ve İskânı”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti 2*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018).

Koyuncu, Mevlüt. “İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler I* (2014), 225-231.

Koyuncu, Mevlüt. “Kafkasya ve Hazar Fetihleri”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3: Emevîler III* (2018), 239-252.

Koyuncu, Mevlüt. “Müslüman Arapların İslam’ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye ile Olan Münasebetleri”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler II* (2014), 9-20.

Koyuncu, Mevlüt. “Velid I”. 43/30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Kufî, Ali b Hamid b Ebî Bekr. *Fethü’s-Sind: Cecname*. Beyrut: Dârü’l-Fıkr, 1992.

Kurat, Akdes Nimet. “Kuteybe Bin Müslim’in Hârizm ve Semerkand’i Zabtı (Hicri 93-94 = Miladi 712) =The Conquest of Khwarizm and Samaskand By Kutaiba Bin Muslim (93-94 Hegira, 12 A. D.)”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VI/5 (1948), 385-430.

Kurt, Eyüp. “Muâviye b. Ebî Süfyan’ın Yönetim Anlayışı”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/3 (Mart 2021), 1523-1538.

Kurt, Hasan. “Horasan ve Maverâünnehir’de Haccâc Ekolünün Çöküşü”. *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XIV/3-4 (2001), 469-479.

Kurt, Hasan. “Maveraünnehir Bölgesinde Fetihler”. *İslam Tarihi ve Medeniyeti Emevîler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Kurt, Hasan. “Mervân II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/227-229. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Kurt, Hasan. “Mesleme b. Abdülmelik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/318-319. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Kurt, Hasan. “Orta Asya’da İslâm’ın Yayılışı: İstekle mi Zorla mı?” *Orta Asya’da İslâm - Temsilden Fobiye- (Editörlü Kitap) I* (2012), 249-276.

Kurt, Hasan. “Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Maverâünnehir’de İç Mücadeleler (64-85/683-704)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLII* (2001), 273-304.

Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b Müslim b Kuteybe Dîneverî İbn. *el-Maarif*. Kahire: Dârü’l-Maârif, 1981.

KÜÇÜK, Cevdet. “ERZURUM”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. İSTANBUL: TDV Yayınları, 1995.

Kürkçüoğlu, Erol. “Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan’da Arap İdare Sisteminin Kurulması”. *I. Uluslararası Türk- Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu* / *First International Symposium on Turkish - Armenian Relations and Great Powers*, 229-250.

Kürkçüoğlu, Erol. “Emevîler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan’da Arap İdare Sisteminin Kurulması = Islamic Conquests Towards Armenian Lands During Emevis and the Establishment of Arabic Management System in Armenia”. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 50* (2013), 115-141.

Levı Della Vıda, Giorgi0. “Emevîler”. *Meb İslam Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: MEB Basımevi, 1979.

Lewis, Bernard. *The Arabs in history*. Oxford: Oxford University Press, 1993.

Lewis, Bernard. *The Middle East: a brief history of the last 2,000 years*. New York, N.Y: Scribner, 1995.

Mantran, Robert, *İslam ’ın Yayılış Tarihi*, trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara: AUİF Yayınları, 1981.

Mağribî, Abdurrahman b Muhammed b Haldun el-Hadramî el-. *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü’l-iber ve divanü’l-mübtade ve’l-haber fî eyyami’l-Arab ve’l-Acem ve’l-Berber ve men asarahum min zevi’s-sultani’l-ekber*. Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1981.

Malet, Captain George Grenville. *A History Of Sind Embracing The Period From A.D. 710 To A.D. 1590*. Bombay: Bombay Education Society’s Press, 1855.

Malise Ruthven - Azim A. Nanji, *Historical Atlas of Islam* (Cambridge (mass.): Harvard university press, 2004).

Marin-Guzman, Roberto vd. “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2014), 257-298.

Meçhul. *Hududü'l-alem mine'l-meşrik ile'l-magrib*. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1423.

Muir, Sir William. *The caliphate its rise, decline and fall : from original sources*. Oxford: The Religious Tract Society, 1891.

Müneccim, İshâk b. el-Hüseyin b. el-. *Âkâmu'l-Mercân fî Zikri'l-Medâini'l-Meşhûreti fî Külli Mekân*. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1408.

Nerşahî, Ebu Bekr Muhammed b Ca'fer. *Târîhu Buhara*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1965.

Niyazi, Mehmed. *İslam Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.

Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, (Ankara: TDV Yay., 1993).

Önkal, Ahmet. *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015.

Özaydın, Abdülkerim. “Hârizm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

Özaydın, Abdülkerim. “Türk”. *Türk*. 41/275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Özcan, Azmi. “Mültan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Özcan, Azmi. “Sind”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Özdemir, Mehmet. “Fetih-Tebliğ İlişkisi”. *Kutlu Doğum Sempozyumu (Türkiye Diyanet Vakfı)*, 89-96.

Özel, Ahmet. “Cihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/527-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Mâverâünnehir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara, 2003.

Özkuyumcu, Nadir. “Kelb (Benî Kelb)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/203-204. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Rahman, Zabihur. *Sind Bölgesinin Fethi Ve İslâmlaşması*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2019.

Rahman, Zabihur. “Sind Fâtîhi Muhammed b. Kâsım’ın (öl.96/715) Sind Bölgesindeki Fetih ve İslamlaştırma Faaliyetleri = The Conquest and Islamization Activities of Muhammad b. Qasim (d.96/715), the Conqueror of Sindh, in Sindh Region”. *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* VII/1 (2021), 398-419.

Rouben Galichian - Christopher J. Walker, *Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage* (London: Bennett and Bloom, 2014).

Salman, Hüseyin. “Tohâristan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Haşimi İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasîlere Kadar)*, (Ankara: TDV Yay., 2015).

Sebeos vd. *The Armenian History Attributed to Sebeos*. Liverpool: Liverpool University press, 1999.

Severcan, Şefaettin. “Devlet ve Siyaset Anlayışı”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet’ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, 255-321.

Shaban, M. A. *Islamic History: A New Interpretation. 1: A. D. 600 - 750 (A. H. 132)*. London: Cambridge Univ. Press, Reprinted., 1994.

Shahid, İrfan. “İslam Öncesi Arabistan” trc. İlhan Kutluer, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, 1. C. (İstanbul, Hikmet Yay., 1997), 19-70.

Sıddıqı, İqtıdar Husam. “Muhammed B. Kâsım Es-Sekafi”. *Tdv İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. Ankara: Tdv Yayınları, 2020.

Sırma, İhsan Süreyya. *Müslümanların Tarihi*, 3. C. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017).

Soofizadeh, Abdolvahid. “Tarih’te Horasan’ın Yeri (İslâmiyet Dönemi) = The Importance of Khorasan in History (Islamic Period)”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* LVIII/1 (2018), 12-28.

Söylemez, M. Mahfuz. “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”. *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/2 (Şubat 2002), 147-172.

- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Vâsıt”. C. 42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Strech, M. “Vâsıt”. *Meb İslam Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: Meb Basımevi, 1986.
- Şemşek, Vesile. “Araplar Döneminde Azerbaycan’ın Siyasi Durumu Üzerine Bazı İncelemeler (Yerel Kaynaklara Göre)”. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* VII/24 (2020), 67-78.
- Şeşen, Ramazan. “Buhara”. C. 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Şibay, Halim Sabit. “Cihad”. *MEB İslam Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: MEB Basımevi, 1979.
- Tabakoğlu, Ahmet. *İslâm İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları, Gözden geçirilmiş 2. baskı., 2008.
- Tanoğlu, Ali. “İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod”. *Türkiyat Mecmuası* XI (1954), 1-32, 2.
- Terzi, M. Zeki. “Askerî Teşkilat”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 14: İslâm Medeniyeti -I (Asr-ı Saâdet’ten Selçukluların Sonuna Kadar)*, 429-460.
- Terzi, Mustafa Zeki. “İlk Dönem İslâm Fetih Siyaseti”. *İslam Tarihinin İlk Asrında Diyarbakır ve Çevresi (Editörlü Kitap)*, 104-129.
- Togan, Zeki Velidi. “Azerbaycan”. *Azerbaycan Meb İslam Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: MEB, 1979.
- Türcan, Talip. “İslâm Hukukunun Klasik ve Çağdaş Doktrinlerinde Cihad (Savaştan Barışa Doğru Bir Evrilme)”. *İslâm Kaynaklarında, Gelenğinde ve Günümüzde Cihad*, 281-308.
- Üçok, Bahriye. *İslam Tarihi Emevîler – Abbasiler*, (Ankara: AUİF Yayınları, 1968).
- Üremiş, Ali. “Sind’de İslâm Fetihleri II”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2019), 387-404.
- Vaglieri, Laura Veccia. “Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri”, trc. İlhan Kutluer, 1. C., *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (İstanbul: Hikmet Yay., 1997).
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd. *Kitabul’-Megâzî*. Beyrut: Darü’l A’lemî, 1989.

Varlık, Ali Bilgin. “Savaşı Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım”. *Avrasya Terim Dergisi* 1/2 (26 Temmuz 2013), 114-129.

Vloten, Gerlof van. *Emevî devrinde Arab hâkimiyeti, Şia ve Mesih akideleri üzerine araştırmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Basımevi, 1963).

Ya’kûbî, İbn Vazîh Ahmed b İshak b Ca’fer. *el-Büldan*. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2002.

Yaman, Ahmet. “Savaş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/189-194. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdülmelik b. Mervan”. C. 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Avâsım”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Cerrâh b. Abdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/414. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 6. baskı., 2019.

Yılmaz, Yasin. “Cihad Kavramı ve Hz. Peygamber’in (sav) Mekke ile Medine’deki Uygulamaları”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22 (2013), 285-307.

Yiğit, İsmail. “Emevîler (Siyasî Tarih)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yiğit, İsmail,” Emevîler”, *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi* Ek 1/ 653 Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Yiğit, İsmail. “İskân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. Ek-1. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

Yiğit, İsmail. “Kuteybe B. Müslim”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.

Yiğit, İsmail. “Mevâlî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Yiğit, İsmail. “Süleyman B. Abdülmelik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yüksel, Ahmet Turan. “Fütûhu’l-Büldân’a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1999), 45-79.

Zeki, İzzetullah. “Emevîlerin Horasan Politikası: Valiler Dönemi = Khorasan Policy of the Umayyads: the Period of the Governors”. *Burdur İlahiyat Dergisi* / *Burdur Theology Journal* / *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / *Burdur Mehmet Akif Ersoy University Journal of Theology Faculty* I/1 (2020), 7-24.

Zeki, İzzetullah. “Fetih Sonrası Horasan’ın İdari ve Siyasi Yapısı Üzerine Kısa Bir İnceleme = A Brief Examination on the Administrative and Political Structure of Khorasan After the Conquest”. *Burdur İlahiyat Dergisi* / *Burdur Theology Journal* / *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / *Burdur Mehmet Akif Ersoy University Journal of Theology Faculty* III/1 (2022), 2-14.

Zeydan, Corcî, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, trc. Necdet Gök 1-2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-. *el-Megâzî*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

EKLER

Harita 1: Orta Asya ve çevresini kapsayan haritadır.

Harita 2: Emevî Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar ki süreçte hakimiyet alanının gösteren haritadır.

Harita 3: Kuteybe b. Müslim'in Horasan Valiliğinde Maverâünnehir'de giriştiği fetih hareketleri ile Muhammed b. Kasım es-Sekafi'nin Sind bölgesinde giriştiği fetih hareketlerini gösteren haritadır.

Harita 4: Ermenistan bölgesini belirten haritadır.

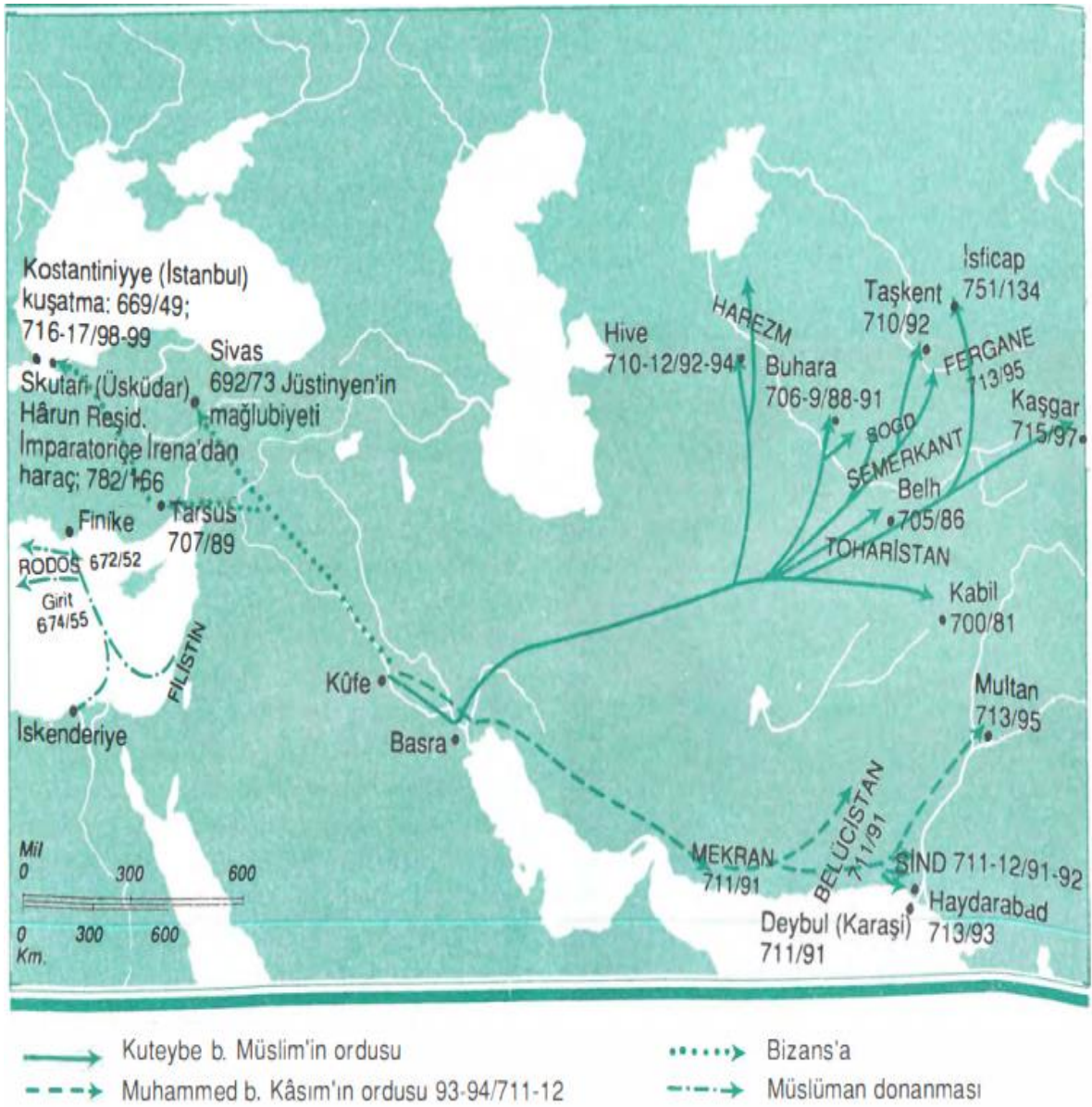
Harita 5: 4.-10. yüzyılları arasında ticaret yollarını gösteren haritadır.

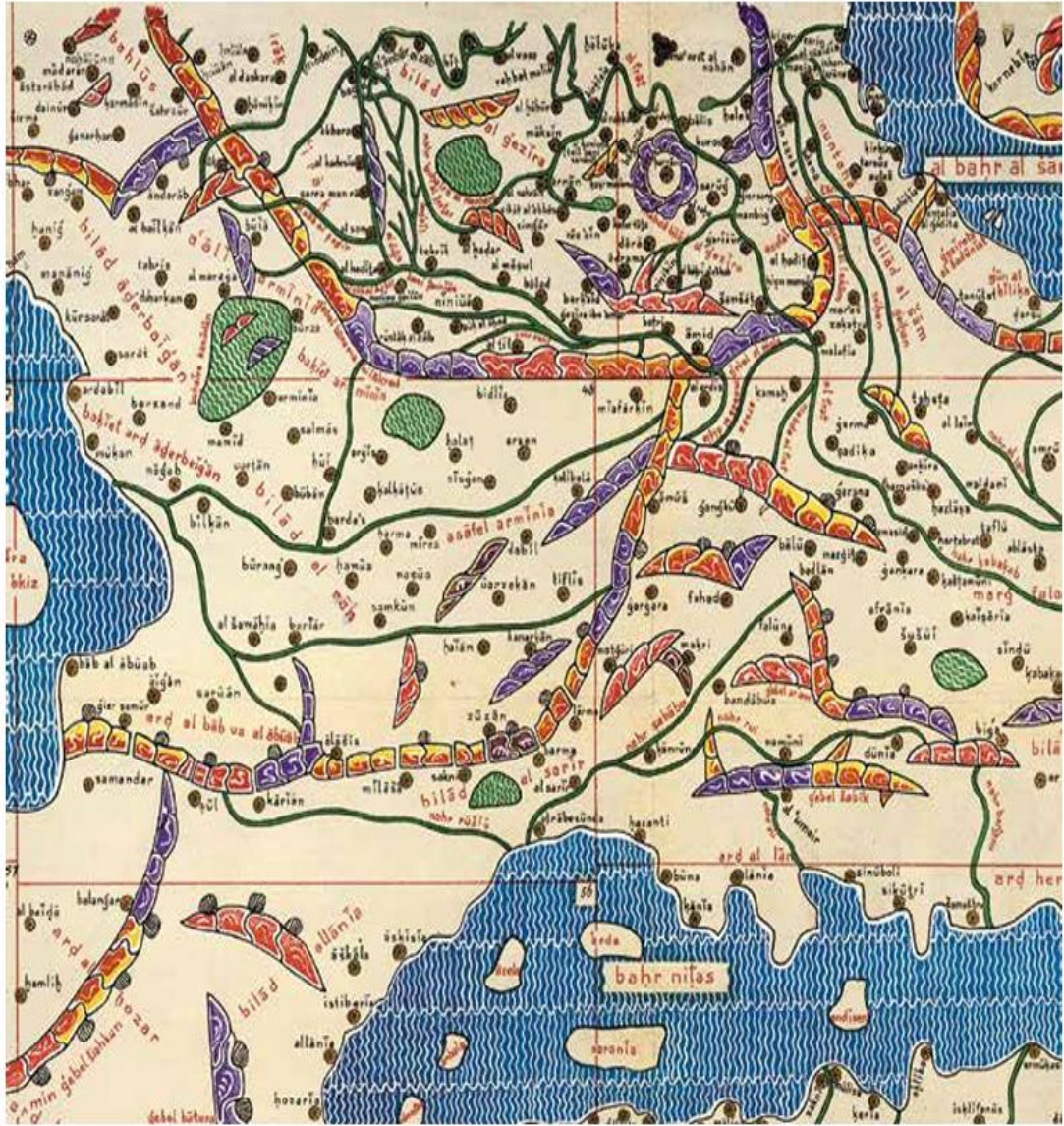
Harita 1: Orta Asya ve çevresini gösteren haritadır.

Harita 2: Emevî Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar ki süreçte giriştiği fetih hareketleri ve beraberinde hükmettiği hakimiyet alanlarını gösteren haritadır.

Harita 3: Kutaybe b. Müslim'in Horasan Valiliğinde Maverâünnehir'de giriştiği fetih hareketleri ile Muhammed b. Kasım es-Sekafî'nin Sind bölgesinde giriştiği fetih hareketlerini gösteren haritadır.

Harita 4: Alman haritacı Kondrand Miller'in Arap coğrafyacılarından olan İdrîsî 'nin (Ö. 1166) “Roger Kitabı” adlı eserinden bulunan küçük haritaları birleştirerek hazırladığı 1927 yılında tamamladığı haritadır. Ermenistan bölgesini içeren bir kesittir.

